

УБАЙДУЛЛА УВАТОВ

ИККИ БУЮК ДОНИШМАНД

(Абу Исо ат-Термизий, Ал-Ҳаким ат-Термизий)

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2005

Тақризчи:

*филология фанлари доктори
З. ИСЛОМОВ*

Қадимий шаҳарларимиздан бири Термиз азалдан илм-фан ва маданиятнинг йирик марказларидан бири саналган. 2500 йиллигини нишонлаган Термиз шаҳридан юзлаб буюк алломалар — ат-термизийлар ўз таълимотларию кашфиётлари билан жумлаи жаҳонда шуҳрат қозонганлар. Жумладан, мана шундай буюк ат-термизийлардан машҳур муҳаддис Абу Исо ат-Термизий ва улуғ мутафаккир Ал-Ҳаким ат-Термизийни қўрсатиш мумкин. Таассуфки, бизда ҳали-ҳануз бу алломаларнинг ҳаётлари ва бой илмий-маънавий мерослари ҳақида махсус рисола ва асарлар яратилгани йўқ. Шу боис қўлингиздаги ушбу рисола мазкур алломаларнинг ҳаёт йўллари ва илмий асарлари ҳақида муфассал маълумот беради, деган умиддамиз.

Рисола кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Бисмиллаҳир раҳмонир роҳийм!

КИРИШ

Бухоро, Самарқанд, Хива, Термиз, Насаф, Марғилон, Фарғона, Шош (Тошкент) каби қадимий шаҳарларимизнинг номини эшитмаган инсон курраи заминда топилмаса керак. Чунончи, бир неча минг йиллик тарихга дахлдор бўлган бу шаҳарлардан жаҳоний миқёсда шуҳрат қозонган кўплаб буюк алломалар, донишманду мутафаккирлар чиқиб, ўз асарлари ва таълимотлари билан башарият ҳаётини нурафшон қилишдек улуғ бир ишга хизмат қилганлар. Мана шу «мўйсафид» шаҳарларимиздан бири бўлган Термизнинг номи жаҳон аҳли томонидан алоҳида бир меҳр, алоҳида бир эҳтиром билан тилга олинади. Чунончи, кўхна тарих китобининг қай бир саҳифасини варақламанг бу қутлуғ заминдан етишиб чиққан ўнлаб, юзлаб олиму уламолар, фозилу фузалоларнинг ат-термизий нисбаси билан аталган табаррук номларини учратасиз. Ҳаёт фалсафасини қарангки, бу зоти шарифларнинг ҳаёти ва бой илмий-маънавий мерослари асрлар оша Мағрибда ҳам, Машриқда ҳам алоҳида қизиқиш ва изчиллик билан муттасил равишда ўрганилар, асарлари турли тилларга таржима қилинар, бир сўз билан айтганда, улар жаҳон илму-ирфон аҳлининг доимий эътиборида, тилида ва дилида бўлиб келдилар. Ачинарли томони шундаки, ўз таълимотларию асарлари билан дунёни лол қолдирган бу буюк сиймолар киндик қони томган ўз юртларида номаълум, бегонаю бечора эдилар. Собик тузумнинг чиркин сиёсати туфайли халқимиз, кенг жамоатчилик уларнинг асарлари тугул исми-шарифларини ҳам билмасдилар, улар меросидан бебаҳра эдилар. Лекин ҳаётда адолат деган буюк бир тушунча ҳам бор. Оллоҳнинг назари тушган юртимизда бундан ўн уч йил муқаддам том маънода тарихий бир воқеа юз берди.

Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришди. Мустақиллик йиллари давомида ҳаётимизнинг турли жабҳаларида улкан, тарихий аҳамиятга молик кўплаб ўзгаришлар содир бўлди. Мана шу улуғвор ўзгаришлар силсиласида бой тарихимиз, турфа хил маънавий қадриятларимиз, узоқ ўтмишда яшаб оламшумул аҳамиятга эга асарлар яратган буюк алломаларимизнинг табаррук номларини тиклашда салмоқли ишлар амалга оширилди ва оширилмоқда. Халқимизнинг қаддини тоғдек кўтарган бу улуғвор ишлар Республика ҳукумати, шахсан Президентимиз Ислон Каримов раҳнамолигида собитқадамлик билан амалга оширилаётир. Фикримизнинг ёрқин далили сифатида Термиз шаҳрининг 2500 йиллик юбилейини кўрсатиш мумкин.

Юқорида зикр қилганимиздек, ушбу кўҳна заминдан юзлаб алломалар, аҳли дониш мутафаккирлар етишиб чиққан, уларнинг исми-шарифлари тарихий манбалардан маълум. Лекин мана шу алломалар қаторида икки беназир донишманд, буюк муҳаддис — Абу Исо ат-Термизий ва буюк мутафаккир ал-Ҳаким ат-Термизий ҳазратлари алоҳида ўрин эгаллайди. Адолат юзасидан сўзласак, ҳали-ҳануз бизда бу зотларнинг ибратли ҳаётлари ва бой илмий-маънавий мерослари ҳақида рисолалар, махсус асарлар йўқ ҳисоби. Қадимий шаҳримиз Термизнинг муборак тўйи муносабати билан анчадан буён кўнглимизга тугиб юрган эзгу ниятимиз — мана шу хосиятли, баракотли замин яратган икки буюк аллома — Абу Исо ат-Термизий ва ал-Ҳаким ат-Термизий ҳақларида бир рисола тартиб беришга жазм қилдик. Мавриди келганда айтиш керакки, ушбу алломаларимиз ҳақидаги маълумотлар (айниқса ал-Ҳаким ат-Термизий) жуда ҳам кўп эмас.

Ушбу рисоламизни ёзишда асосан араб олимлари томонидан яратилган асарлар ва тадқиқотлардан фойдаланилди. Жумладан, Имом ат-Термизий ҳақида суриялик таниқли олим, доктор Нуриддин Атарнинг «Ал-имом ат-Термизий ва ал-мувозанат байна Жомийъи ва байна ас-Саҳийҳайн» (Имом ат-Термизийнинг «ал-Жомийъ» асарини Имом ал-Бухорий ва Имом Муслим ибн ал-Ҳажжожнинг «Саҳийҳ» асарлари билан қиёсий ўрганиш) ва мисрлик тадқиқотчи аш-шайх Комил Муҳаммад Авайданинг «Абу Исо ат-Термизий» номли асаридан унумли фойдаланилди. Аллома ал-Ҳаким ат-Термизий хусусидаги изланишларимиз зикр этилган аш-шайх Комил Муҳаммад Азайданинг «Ал-Ҳаким ат-Термизий» ва мисрлик йирик олим доктор Абдулфаттоҳ Абдуллоҳ Бараканинг «Ал-Ҳаким ат-Термизий ва назариятуху фил вилояти» (Ал-Ҳаким ат-Термизий ва унинг валийлик ҳақидаги назарияси) номли икки жилдлик асари асосида ёзилган. Ушбу рисолада икки буюк донишманднинг ибратларга тўлиқ ҳаёти ва бетакрор илмий фаолияти ҳақида имкон қадар маълумот беришга ҳаракат қилинди. Бу йўналишда албатта келажакда жиддий ва кенг қамровли илмий-ижодий ишлар олиб борилиб, бу икки беназир аллома ҳақида мукамал асарлар яратилади, деган умиддамиз. Шу боис ҳурматли китобхонларимиздан ушбу камтарона рисоламизга «хамир учидан патир» деган азалий ҳикмат нуқтаи назаридан қарашларини сўраймиз.

АБУ ИСО АТ-ТЕРМИЗИЙ ҲАЁТИ

Унинг тўлиқ исми Муҳаммад ибн Исо ибн Савра ибн Мусо ибн аз-Заҳҳоқ Абу Исо ас-Сулламий аз-Зарийр ал-Буғий ат-Термизий бўлиб, ҳижрий 209 (мелодий 824) йили Термиз яқинидаги Буғ (ҳозирги Сурхондарё вилоятининг Шеробод тумани ҳудудида жойлашган) қишлоғида ўрта ҳол бир оилада таваллуд топган¹. Марказий Осиёлик машҳур тарихчи Абу Саад Абдулкарим ас-Самъоний (1113—1167) ат-Термизий Буғ қишлоғида вафот этганлиги учун ал-Буғий тахаллуси билан ҳам аталганини, олимнинг кўп йиғлаганидан умрининг охирларида кўзи ожиз бўлиб қолганлигидан аз-Зарийр (кўзи ожиз) тахаллусини олганлигини ҳам қайд қилади². Лекин эл орасида ат-Термизий номи билан машҳур бўлишига сабаб унинг бутун ҳаёти ва фаолияти (ёшлигидан бошлаб) Термиз шаҳри билан чамбарчас боғлиқ бўлганлигидан,

¹ Нуриддин Атар. Ал-Имом ат-Термизий, 21—22-бетлар.

² Китоб ал-Ансоб, 2-жилд, 335-бет.

шунингдек, олим туғилган Буғ қишлоғи Термиз шаҳрига яқин бўлиб, маъмурий-идоравий жиҳатдан унга мансуб қишлоқлардан эканлигидан деб изоҳлаш мумкин.

Ат-Термизийнинг оиласи ва ота-онаси ҳақида манбаларда аниқ маълумотлар келтирилмаган. Тарихчилар унинг «Бобом асли марвлик эди, у киши Лайс ибн Сайёр замонида яшаган, сўнг у ердан Термизга кўчиб келган»³, — деган фикрини келтириш билан чегараланадилар. Шунингдек, ат-Термизийнинг кўзи ожизлиги хусусида ҳам ёзма манбаларда турли-туман маълумотлар келтирилган. Баъзи муаллифлар уни туғма кўзи ожиз бўлган деса, кўпчилик муаллифлар олимнинг кейинчалик, умрининг охирларида кўзи ожиз бўлиб қолганлигини ёзадилар.

Ат-Термизий ёшлигидан ўта тиришқоқ, идрокли ва заковатли бўлганлиги боис ўз тенгдошлари ичида ажралиб турган. Илмга ўта қизиқиши туфайли ўша даврнинг кўпгина илмларини, айниқса, ҳадис илмини чуқур эгаллаган. Термиз, Самарқанд, Марв ва Марказий Осиёнинг бошқа йирик шаҳарларида истиқомат қилган машҳур уламо ва муҳаддислар асарларини кўп билан ўрганган, кўшни Балх ва Ҳайратон шаҳарларидаги илм аҳллари билан илмий алоқалар ўрнатилишига муносиб ҳисса қўшган олимлардан биридир. Ёшлигидан илм-фанга ташна ат-Термизий 850 йилдан, яъни йигирма олти ёшидан бошлаб узоқ юртларга, қатор хорижий мамлакатлар ва шаҳарларга сафар қилади. Жумладан, у Ҳижозда — Макка ва Мадина, Ироқ, Хуросоннинг қатор шаҳарларида кўплаб муҳаддис, уламолар билан мулоқотда бўлиб, улардан таълим олади, қизғин илмий мунозара ва баҳсларда иштирок этади. Тарихчи Шамсуддин аз-Заҳабийнинг таъкидлашича⁴, ат-Термизий Миср ва Шомни шахсан зиёрат қилмаган, шу боисдан ҳам бу мамлакатлар уламоларидан билвосита ҳадислар ривоят қилган. Узоқ йиллар давом этган сафарлари чоғида ат-Термизий нафақат ҳадис илмидан, балки илм ал-қироат, ал-баён, фикҳ, тарих каби фаннинг бошқа соҳалари ҳамда кўплаб устозлардан сабоқ олади.

Шу билан бир қаторда ат-Термизий пайғамбар алайҳиссалом ҳадисларини тўплашга алоҳида эътибор билан қарайди. Бу борада у ҳар қандай қийинчиликларга бардош беради. У ўзи ўқиган ёки бирор ровийдан эшитган ҳадисини алоҳида қоғозларга қайд этиб борар, уларнинг асли ва иснодини изчиллик билан аниқлаб тўғрилигига тўлиқ ишонч ҳосил қилсагина махсус қоғозларга қайд этарди. Ҳадисларнинг тўғрилигига шубҳа бўлганда уларни алоҳида ажратиб ёзарди. Шу тариқа ҳадислар саҳийҳ (тўғри, ишончли), ҳасан (яхши, маъқул), зайиф (бўш, ишончсиз), ғарийб (ғалати) каби хилларга ажратилган.

Ҳадис илмини эгаллашда ва такомиллаштиришда имом ат-Термизий ўз даврининг машҳур муҳаддисларидан таҳсил олди. Унинг устозларидан Имом ал-Бухорий, Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож, Абу Довуд, Қутайба ибн Саъид, Исҳоқ ибн Мусо, Маҳмуд ибн Фийлон, Саид ибн Абдурраҳмон, Муҳаммад ибн Башшор, Али ибн Ҳажар ал-Марвазий, Аҳмад ибн Мунийъ, Муҳаммад ибн ал-Мусанно, Суфён ибн Вақийъ ва қатор таниқли муҳаддисларни кўрсатиш мумкин⁵.

Имом ат-Термизий ўз даврининг етук муҳаддиси сифатида кўпгина шогирдларга устозлик ҳам қилган. Унинг шогирдларидан Мақхул ибн ал-Фазл, Муҳаммад ибн Маҳмуд Анбар, Абу ибн Муҳаммад ан-Насафюн, Ҳаммод ибн Шокир, Хайсам ибн Кулайб аш-Шоший, Аҳмад ибн Юсуф ан-Насафий, Абул-Аббос Муҳаммад ибн Маҳбуб ал-Маҳбубий каби етук олимларни кўрсатиш мумкин⁶. Юқорида кўриб ўтганимиздек, ат-Термизийнинг устоз ва шогирдлари орасида турли мамлакат ва элат вакиллари борлиги сезилиб турибди. Шу нуқтаи-назардан қаралганда, узоқ ўтмишда ҳам илм-фаннинг тараққиёти ва маърифат уруғларини тарқатиш борасида турли

³ Шарҳ аш-Шамоил, 1-жилд, 8-бет; Совет Шарқи муслмонлари, 1990 йил, 3-сон, 1-бет.

⁴ Сийар аълум ан-нубало, 13-жилд, 271-бет.

⁵ Бу ҳақда кенгроқ маълумот олиш учун қаранг: *Нуриддин Атар*. Ал-Имом ат-Термизий, 23—24-бетлар; *Аш-Шайх Комил Муҳаммад Авайда*. Абу Исо ат-Термизий, 58—59-бетлар.

⁶ Ат-Термизийнинг шогирдлари ҳақида кенгроқ маълумот олиш учун қаранг: *Аз-Заҳабий*. Сийар аълум ан-нубало, 13-жилд, 271—272-бетлар. *Нуриддин Атар*. Ал-Имом ат-Термизий, 30-бет.

ўлкаларнинг вакиллари яқдил бўлиб фаолият кўрсатиб самарали ҳамкорлик қилганликлари, умумбашарий қадриятлар равнақи йўлида ҳақиқий байналмилаллик руҳи мавжуд бўлганлиги ҳозирги давримиз учун ҳам ибратли бир ҳолдир.

Ат-Термизий зеҳнининг ўткирлиги ҳамда қувваи-ҳофизаси кучлилиги хусусида тарихий манбаларда кўплаб мисоллар, ривоятлар келтирилади. Жумладан, араб тарихчиси Шамсуддин аз-Заҳабийнинг (1274—1347) «Тазкират ул-ҳуффо» («Ҳофизлар ҳақида тазкира») номли асарида қуйидаги ҳикоя келтирилади: Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий Маккага ҳажга бораётганида йўлда машҳур муҳаддислар билан мулоқотда бўлади ва уларнинг биридан ҳадислардан сабоқ беришини илтимос қилади. У олим: «Бўлмаса қоғоз-қалам ол», деган. Аксига олиб шу пайт ат-Термизий қалам топа олмаган ва олим рўпарасида ўтириб эшитган ҳадисларини ёзиб олаётгандек қоғоз устида қўлини ҳаракат қилдираверган. Олим эса турлитуман ҳадислардан етмишга яқинини ҳикоя қилган. Шу орада олим қоғозга қараб унда ҳеч қандай ёзув йўқлигини кўрган ва ат-Термизийнинг бу ишидан жаҳли чиққан. Ат-Термизий шунда бамайлихотир «Сиз айтган ҳадисларингизни ёддан айтиб берайми?», — дегану ҳозиргина олимдан эшитган ҳадисларнинг ҳаммасини бирин-кетин такрор айтиб берган. Ат-Термизийнинг хотираси кучлилигидан ўша олим ҳайратга тушиб қойил қолганлигини билдирган.

Бу хусусда яна бир ҳикоя ат-Термизийнинг сўзига асосланиб келтирилади: Маккага кетаётганимда бир шайх тўплаган ҳадислардан икки қисмини ёзиб олган эдим. Тасодифан ўша шайх билан учрашиб қолдим. Ёзиб олинган ҳадислар мазмунан уларга ўхшаш-у, бироқ бошқа ҳадислар экан. Салом-алиқдан сўнг ҳадисларни айнан унинг ўз оғзидан эшитишни илтимос қилдим. У рози бўлиб, ҳадисларни ҳикоя қила бошлади. Кейин менга қараб қўлимдаги оқ қоғозни тоза, яъни ҳеч нарса ёзилмаган ҳолда кўргач: «Бу қилиғинг учун мендан уялмайсанми?», — деди. Мен маъзурона ҳолда бор ҳақиқатни айтиб: «Сиз ҳикоят қилган ҳадисларнинг ҳаммасини ёддан биламан», дедим ва уни бирин-кетин сўзма-сўз айтиб бердим. Шайх эса сўзларимга ишонқирамасдан «Нима, менинг ҳузуримга келишдан олдин уларни махсус ёдлаган эдингми?», — деди. «Йўқ», деб жавоб қилиб: «Агар сўзларимга ишонмасангиз, бошқа ҳадислардан айтинг», дедим. Шунда у ўзининг ғаройиб ҳадисларидан қирқтасини ҳикоя қилди. Мен унга уларни ҳам бошдан охир бирма-бир айтиб бердим. Шунда у: «Сенга ўхшаганини ҳеч қачон кўрмаган эдим»⁷, — деди.

Ат-Термизий кўплаб хорижий мамлакатларга қилган сафар чоғида ҳадисларни тўплаб, китоблар таълиф қилишга ҳам киришган. Сафардан қайтгач, олиму фузалолар билан илмий мунозараларда қатнашади, кўплаб шогирдларга устозлик қилади. Айниқса, машҳур муҳаддис аллома ал-Бухорий билан кўплаб илмий баҳслар юритиб ундан истифода қиладики, бу ҳақда ат-Термизий ўзининг «Ал-Илал» китобида ҳам ёзади. Ат-Термизийнинг кўпчилик таснифлари, жумладан, унинг машҳур асари «Ал-Жомий» ҳам ўз ватанига қайтганидан кейин яратилган. Имом ат-Термизий 892 йилда Термиз яқинидаги Буғ қишлоғида вафот этган ва шу жойда дафн қилинган.

АТ-ТЕРМИЗИЙ АСАРЛАРИ

Ўз ижодий фаолияти даврида ат-Термизий ўндан ортиқ асарлар яратди. Унинг маданий меросида, шубҳасиз, «Ал-Жомий» асари катта аҳамиятга эгадир. Бу асар «Ал-Жомий ас-саҳийҳ» («Ишончли тўплам»), «Ал-Жомий ал-кабийр» («Катта тўплам»), «Саҳийҳ ат-Термизий», «Сунан ат-Термизий» («Термизий суннатлари») номлари билан ҳам юритилади⁸.

Муаллифнинг йирик асарларидан яна бири «Аш-шамоил ан-набавийя» («Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари»)дир. Бу асар «Аш-шамоил муҳаммадийя», «Аш-шамоил фи шамоил ан-

⁷ Тазкират ал-ҳуффо, 634-бет; *Ал-Муқаддасий*. Шурут ал-аиммат ас-ситта, 17-бет.

⁸ *Ибн Касийр*. Ал-Боис ал-ҳасийс, 22-бет.

набий саллоллоҳу алайҳи вассаллам»⁹ номлари билан ҳам аталади. Ушбу асар Саудия Арабистонида истиқомат қилган ватандошимиз Саид Маҳмуд Тарозий (у 1992 йили вафот этган) томонидан ўзбекчага ўгирилган (араб алифбосида ва кириллчада Тошкентда бир неча бор нашр қилинган)¹⁰. «Китоб ат-таърих», «Китоб ал-илал ас-сағийр ва ал-илал ал-кабийр», «Китоб уз-зуҳд» («Тақво ҳақида китоб»), «Китоб ал-асмо вал-куна» («Ровийларнинг исми ва лақаблари ҳақида китоб»), «Ал-илал фил-ҳадийс» («Ҳадислардаги иллатлар ёки оғишлар ҳақида»), «Рисола фил-хилоф вал-жадал» («Ҳадислардаги ихтилоф ва баҳслар ҳақида рисола»), «Асмо ус-саҳоба» («Пайғамбар саҳобаларининг исмлари»)¹¹ шулар жумласидандир.

«АЛ-ЖОМИЪ АС-САҲИЙҲ»

Ат-Термизийнинг ижодий фаолиятида яратилган асарлари ичида «ал-Жомиъ ас-саҳийҳ» («Ишончли тўплам») энг асосий ўринни эгаллайди. Ушбу асар юқорида қайд қилганимиздек, «ал-Жомиъ ал-кабийр», («Катта тўплам»), «Саҳийҳ ат-Термизий», «Сунан ат-Термизий» («Термизий суннатлари») каби номлар билан ҳам юритилади. Тарихчи Ибн Хажар ал-Асқалонийнинг ёзишича, ат-Термизий ушбу асарини 270 ҳижрий (884 мелодий) йилда, яъни қарийб олтмиш ёшларида, илм-фанда катта тажриба орттириб, имомлик даражасига эришгандан кейин ёзиб тугатган¹².

Ушбу асар қўлёзмалари дунёнинг бир қанча шаҳарларида, шунингдек, ўзимизда, Ўзбекистон Фанлар Академияси, Абу Райҳон Беруний номи Шарқшунослик институтида ҳам сақланмоқда. Муҳим манба сифатида «Ал-Жомиъ ас-саҳийҳ» бир неча марта нашр қилинган. Бунга далил сифатида 1283 (1866) йили Митохонд, 1292 (1875) йили Қоҳирада, шунингдек, 1980 йили Байрутда нашр этилганлигини кўрсатиш кифоя. Ат-Термизийнинг бу муҳим асарига бир қатор шарҳлар ҳам ёзилган бўлиб, улардан ибн ал-Арабий (вафоти 543 ҳижрий, 1148 мелодий йили) номи билан машҳур бўлган имом ҳофиз Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдулла ал-Ашбилийнинг «Оридат ал-Аҳвазий ала китоб ат-Термизий» номи 13 жузъ (қисм)дан иборат шарҳларини келтириш мумкин. Ушбу шарҳ дастлаб 1931 йилда Қоҳирада нашр қилинган. Имом Ҳофиз Абу Али Муҳаммад Абдурраҳмон ибн Абдураҳим ал-Муборакфурий (1283—1353) қаламига мансуб яна бир шарҳ ҳам «Тухфат ул-Аҳвазий бишарҳи ат-Термизий» деб аталади. Тўрт жузъдан иборат бўлган бу асар 1979 йилда Байрутда нашр қилинган (Ҳиндистон нашри ҳам мавжуд). Мисрлик олим ва адиб Жамолиддин Абдурраҳмон ибн Абу Бакр ас-Суютийнинг (1445—1505) ат-Термизий асарига ёзган шарҳи «Қут ал-муғтазий ала Жомиъ ат-Термизий» (ундан икки қисми нашр қилинган), деб аталган.

Булардан ташқари Муҳаммад ибн Абдуқодир Абу ат-Таййиб ал-Маданийнинг «Шарҳ Сунан ат-Термизий», Аҳмад Муҳаммад Шокирнинг «Таҳзийқ ва шарҳ Жомиъ ат-Термизий» (ундан икки қисми 1937 йилда Мустафа ал-Бобий ал-Ҳалабий томонидан нашр қилинган), Муҳаммад Юсуф ал-Баннурийнинг «Маориф сунан шарҳ сунан ат-Термизий» (унинг биринчи қисми 1963 йилда Покистонда нашр қилинган), Сирож Аҳмад ас-Сарҳандийнинг «Шарҳ сунан ат-Термизий» номи форсча шарҳи, шунингдек Рашиб Аҳмад ал-Кануҳийнинг «Ал-кавкаб ад-дуррий ала ат-Термизий» (Ҳиндистонда чоп этилган), Муҳаммад Анваршоҳ ал-Кашмирийнинг икки жузъдан иборат «Ал-Урф аш-шазий ала Жомиъ ат-Термизий» (бу асар ҳам Ҳиндистонда чоп этилган) ва ниҳоят Абул-Ҳасан Муҳаммад ибн Абдулҳодий ас-Санадийнинг (у 1138 йилда вафот этган) «Ҳошия ала сунан ат-Термизий»¹³ каби шарҳларини кўрсатиш мумкин.

Аввал эслатиб ўтганимиздек, ҳижрий учинчи аср (мелодий тўққизинчи аср) ҳадис илмининг

⁹ Нуриддин Атар. Ал-Имом ат-Термизий, 37-бет.

¹⁰ Масалан, Абу Исо ат-Термизий. Аш-шамоил ан-набавийя, Тошкент, 1993.

¹¹ Ал-Асқалоний. Таҳзийб ат-таҳзийб, 9-жилд, 389-бет.

¹² Ал-Асқалоний. Таҳзийб ат-таҳзийб, 9-жилд, 389-бет.

¹³ Ушбу асарнинг бир қўлёзмаси Ҳалабдаги (Сурия) «Мактабатал-авқоф» кутубхонасида (168-рақамда) сақланмоқда.

ривожда олтин давр ҳисобланади. Дастлаб бу даврда яшаб ижод қилган Имом ал-Бухорий, Имом Муслим каби алломаларнинг сермахсул фаолияти катта аҳамият касб этади.

Ўз устозлари Имом ал-Бухорий, Имом Муслим асос солган хайрли ишни Имом ат-Термизий чуқур масъулият ва катта идрок билан давом эттирди. Ҳадисшуносликнинг илмий асосда ривожланишига улкан ҳисса қўшиб, муслмон дунёсидаги энг нуфузли муҳаддислардан бири даражасига кўтарилди. Абу Исо ат-Термизийнинг шоҳ асари бўлмиш «Ал-Жомий ас-саҳийҳ» олим машаққатли меҳнатининг маҳсули сифатида ҳадис илмида катта аҳамиятга эга. Энг аввало шуни айтиш керакки, муаллиф ўз асарини алоҳида-алоҳида бобларга бўлади, имкони борича ҳар бир ҳадис ровийларини келтиради. Ҳар бир ҳадисдан кейин унинг ишончли ёки ишончсизлик даражасини аниқлаб алоҳида кўрсатади. Олдинроқ биз асарини «Ас-сунан» («Суннатлар») номи билан («Сунан ат-Термизий») аталишини ҳам эслатиб ўтгандик¹⁴. Бу ном билан аталишига асосий сабаблардан бири — унда фикҳ масаласига доир аҳком ҳадислар жуда кўп келтирилган. Шулар билан бир қаторда асарда панд-насихат, ахлоқ-одоб, гўзал хулқу фазилатлар хусусида ҳам жуда кўп ҳадиси шарифлар келтирилганки, бу даражадаги ҳадислар ҳеч бир муаллиф асарида учрамайди, десак муболаға бўлмайди.

Таркибий жиҳатдан асар қуйидаги бобларга бўлинади. Ундан таҳорат, салот (намоз), закот, рўза, ҳаж, жаноза, никоҳ, эмизиш, талоқ, савдо-сотик, қозилик аҳкомлари, товон тўлаш, меъёр, сайд, қурбонлик, назр-нузур, иймон, сийратлар, жиҳод, кийим-кечак (либос), таомлар, ичимликлар (ал-ашриба), хайр-эҳсон ва саховат, табобат, фарзлар, васиятномалар, хайрихоҳлик ва тақдир, хуружу фитналар, башоратлар, шаҳодатлар, зоҳидлар, жаннат ва жаҳаннам сифатлари, илм, изн сўраш, одоб ва ахлоқ, масаллар, Қуръон фазилатлари, қироат, тафсир, дуолар, маноқиблар (фазилатлар), иллатлар ҳақидаги боблар келтирилган¹⁵.

Мана шу боблар асарда сарлавҳа тарзида бўлинган бўлиб, бобга доир ҳадислар бўлим мазмунини тўла-тўқис ифодалайди. Ушбу бобга доир масала бўйича муаллиф бир қанча ҳадисларни келтиради, сўнг бу масала юзасидан бошқа уламою фақиҳларнинг фикрларини ҳам батартиб баён этади. Ундан кейин ривоят қилинган ҳадиснинг саҳийҳ, ҳасан, заиф ёки ғариблиги даражасига ўз муносабатини билдиради. Шундан сўнг ҳадис ровийлари, санадлари ва санаднинг ўз ичига олган иллатлари хусусида ўз фикрини билдиради.

Юқорида айтилган фикримизга мисол тариқасида Абу Исо ат-Термизийнинг «Ал-Жомий ас-саҳийҳ» асарида «Таҳорат» бобида «Сафардаги ва бир жойда муқим турган киши маҳсисига масҳ тортиши» ҳақида келтирилган бир ҳадис хусусида муфассал тўхталамиз.

«Бизларга Қутайба сўзлаб берди, унга Абу Увона ривоят қилган, у Саъид ибн Масруқдан, у Иброҳим ат-Тайамийдан, у Амир ибн Маймундан, у Абу Абдуллоҳ ал-Жадалийдан, у Хузайма ибн Собитдан, у пайғамбар алайҳиссаломдан ривоят қиладилар. Расули акрамдан маҳсига масҳ тортиш ҳақида савол билан мурожаат қилганларида, пайғамбар алайҳиссалом: «Сафардаги киши учун уч кеча-кундуз, бир жойда муқим киши эса бир кеча-кундуз ўз маҳсисига масҳ тортади», деб жавоб қилганлар. Яҳё ибн Муъийн масҳ ҳақидаги Хузаймадан ривоят қилган ушбу ҳадисни саҳийҳ (ишончли) дейдилар. Юқорида зикри ўтган Абу Абдуллоҳ ал-Жадалиийнинг исми эса Абу ибн Абд бўлиб, баъзан уни Абдурахмон ибн Абад ҳам деб аташар эди.

Имом Абу Исо ат-Термизий айтадилар: «Бу ҳадис ҳасан (маъқул) ва саҳийҳдир». Шу боб ҳақида Али, Абу Бакр, Абу Ҳурайра, Сафвон ибн Уссол, Авф Ибн Молик, Ибн Умар ва Жарийрдан ривоят этилган ҳадис бор. Бизларга Худод ривоят қилди, у Абул Аҳвасдан, у Осим ибн Аби ан-Нужуддан, у Зар ибн Хубайшдан, у Сафвон ибн Уссоддан, у айтди: «Расулуллоҳ саллоллоҳу алайҳи васаллам сафарида бирга бўлган чоғларимизда бизларга уч кечаю уч кундузгача чориқ — маҳсиларимизни ечмасликка буюрардилар. Фақат жунуб бўлгандагина ечиб, катта ва кичик таҳорат синганда ҳам, уйқудан кейин ҳам ечмас эдик». Абу Исо ат-

¹⁴ «Сунан ат-Термизий»нинг биринчи жилди ўзбек тилига таржима қилиниб, 1999 йилда Тошкентда нашр этилган.

¹⁵ Бу ҳақда яна қаранг: Мабоҳис фи уълум ал-ҳадийс, 35-бет.

Термизий айтдилар: бу ҳадис саҳийҳ ва ҳасандир. Ал-Ҳакам ибн Утайба ва Ҳаммод Иброҳим ан-Нахайидан, у Абу Абдуллоҳ ал-Жадалийдан, у Хузайма ибн Собитдан ривоят қилган ҳадис саҳийҳ эмас. Али ибн ал-Мадийний хабар беради: «Менга Яҳё Ибн Саъийд айтди, унга Шуъба шундай деган: Иброҳим ан-Нахайи «Масҳ» ҳақидаги ҳадисни Абу Абдуллоҳ ал-Жадалийдан ҳеч қачон эшитмаган. Заида Мансурдан эшитганига таяниб шундай дейди: «Биз Иброҳим ат-Тайамийнинг ҳужрасида ўтирган эдик, бизлар билан бирга Иброҳим ан-Нахайи ҳам бор эди. Шунда Иброҳим ат-Тайамий бизларга ҳадис ривоят қилди, у Амр ибн Маймундан, у Абу Абдуллоҳ ал-Жадалийдан, у Хузайма ибн Собитдан, у пайғамбар алайҳиссаломдан «Маҳси — чориққа масҳ тортиш» ҳақидаги ҳадис эди. Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий: «Ушбу бобдаги энг маъқул ҳадис Сафвон ибн Уссол томонидан ривоят этилган ҳадисдир», дейдилар.

Абу Исо ат-Термизий айтадилар: Масҳ бобидаги бу сўз пайғамбар алайҳиссаломнинг аксари саҳобаи уламолари ва тобеъинлари ҳамда улардан сўнг ўтган Суфён, Ибн ал-Муборак, аш-Шофиъий, Аҳмад ва Исҳоқ каби фуқоҳоларнинг сўзларидир. Улар: «Бир жойда муқим турган киши бир кеча-кундуз, сафардаги киши эса уч кеча-кундузгача масҳ тортади», дейдилар. Баъзи бир аҳли илмлардан ривоят қилишларича, улар маҳс — чориққа масҳ тортишда муддатни белгиламайдилар. Бу Молик ибн Анаснинг сўзидир. (Аммо) Абу Исо ат-Термизий айтганлар: «(Масҳ тортишда) вақт (муддат) белгилаш ва унга риоя қилиш тўғридир». Дарҳақиқат, ушбу ҳадис (аввал зикр қилинганидек) Сафрон ибн Уссолдан ривоят қилинган эди¹⁶.

Муаллиф ровийларнинг фикр-мулоҳазалари, пайғамбар алайҳиссаломга яқин бўлган саҳобалар ва бошқа уламолар фикрига таяниб ҳадис ҳақидаги фикрларини баён этади. Асарга киритилган бир неча минг ҳадисни шундай тадқиқ қилиш муаллифдан тинимсиз меҳнат, сабр-тоқат, иродани талаб қилганлигини тасаввур қилиш қийин эмас.

Чунончи, ат-Термизий китобларида бу хилдаги ҳадисларнинг бирмунча кўплиги унинг беназир изланишларидан далолатдир. Ушбу асар ҳақида муаллифнинг ўзи ҳам: «Ал-Жомий»ни ёзиб тугатиб Ҳижоз, Ироқ ва Хуросон олимларига кўрсатганимда, улар уни мамнунлик билан бир овоздан маъқул топдилар. Ростдан ҳам кимнинг хонадонидан бу китоб бўлса, гўёки бу уйда пайғамбар алайҳиссаломнинг ўзлари сўзлаётгандек¹⁷, — деб ёзади.

Машҳур олим Тошкўбрийзода Имом ат-Термизий фаолиятига юқори баҳо бериб шундай ёзади: «Имом ат-Термизийнинг ҳадис илми соҳасида кўплаб таснифотлари бор. Ул зотнинг «Ас-Саҳийҳ» асари ушбу китобларнинг энг яхшиси ва ғоят фойдалидир. Бу китобда «саҳийҳ», «ҳасан», «ғарийб» каби турли хилдаги ҳадислар баён этилади. Китобнинг «Китоб ал-илал» қисми иллатли ҳадисларга бағишланган ҳолда фойдали мулоҳазаларни ўз ичига олган. Ушбу асарни мутоала қилган ҳар бир киши унинг ноёб дурдоналаридан бебаҳра қолмайди»¹⁸.

Ат-Термизий замонидаги олимлар унинг ҳадис илмидаги хизматларини юксак баҳолаганлар. Ҳадис имомларидан бири Абдураҳмон ибн Муҳаммад ал-Идрисий «ат-Термизий ҳадис илмида иқтидо қилинадиган имомлардан биридир», деб ёзса, Тақиуддин ибн Таймия «Абу Исо ат-Термизий биринчи бўлиб ҳадисларни саҳийҳ, ҳасан, заифга тақсим қилган олимдир», деб гувоҳлик беради.

Ҳофиз ибн Ражаб ўзининг «Шарҳ илал ал-Жомъ» номли китобида «билгилки, Имом ат-Термизий биринчилардан бўлиб ўз китобларида ҳадисни саҳийҳ, ҳасан ва ғарийбга бўлганлар»¹⁹, деб алломанинг ҳадис илмидаги хизматларини алоҳида таъкидлайди. Ат-Термизий асарининг барчага — кенг оммага фойдаси ҳақида ал-Ҳофиз Абул-Фазл Муҳаммад ибн Тоҳир ал-Муқаддасий (у 507-ҳижрий — 1113 мелодий йилда вафот этган) «мен учун Имом ат-Термизийнинг «ал-Жомий» таснифи Имом ал-Бухорий ва Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож

¹⁶ Нуриддин Атар. Ал-Имом ат-Термизий, 51—52-бетлар.

¹⁷ Шамсуддин аз-Заҳабий. Тазкират ал-хуффоуз, 634-бет; Ибн Хажар ал-Асқалоний. Таҳзийб ат-таҳзийб, 9-жилд, 389-бет.

¹⁸ Аш-Шайх Комил Муҳаммад Авайда. Абу Исо ат-Термизий, 66-бет.

¹⁹ Шурут ал-аиммат ас-ситта, 16-бет; Ибн Касир. Ал-Бидоя ван-ниҳоя, 11-жилд, 67-бет.

асарларидан кўра ҳам фойдалироқдир. Чунончи ал-Бухорий ва Муслимининг китобларидан кўпинча фақат ўқимишли, зиёли кишиларгина фойдаланади. Аммо Абу Исо ат-Термизийнинг асаридан эса ҳар бир истаган киши бемалол фойдалана олади»²⁰, — деб ёзган эди.

Шу нарсани алоҳида қайд этиш зарурки, Имом ат-Термизийнинг ушбу асарида ҳадис илмининг турли масалалари каби ровийлар масаласига ҳам алоҳида эътибор берилган. Бу жиҳатдан мазкур асар муаллифнинг бошқа асарларидан тубдан фарқ қилади.

Имом ат-Термизий асарининг ушбу фойдали томонлари хусусида ал-Ҳоким ан-Найсобурий «ал-Мадҳал ило маърифат китоб ал-иклийл»²¹, ал-Муқаддасий «Шурут ал-аиммат ас-ситта»²² каби асарларида алоҳида таъкидлаб ўтган. Шу билан бирга ҳадис илмининг истилоҳларини яратишда ҳам Имом ат-Термизийнинг ҳиссаси катта. Ҳадис илмига доир истилоҳларни ўрганишда асосий манбалар ҳисобланган «Уълум ал-ҳадийс» («Ҳадис илмлари») китобларида учрайдиган барча истилоҳлар «ал-Жомиъ» асарида кенг кўламда келтирилган. Ат-Термизий услубига тақлид қилиб асар яратган муаллифлардан Имом ад-Доруқутнийни (995 йилда вафот этган) кўрсатиш мумкин. У ўзининг улкан асари «ас-Сунан»ни яратишда ҳадисларни турли тоифаларга ажратиб, уларни саҳийҳ, ҳасан ва заиф даражаларда келтиради. Шунингдек, Имом Абдулазим ал-Мунзирий (1258 йилда вафот этган) ҳам «Ат-Тарғийб ват-тарҳийб»да Имом ат-Термизий услубидан юриб ҳар бир ҳадис ҳақида алоҳида фикр юритади. Имом ат-Термизий ҳақида аллома ал-Идрисий «ал-Жомиъ», «Тарихлар», «ал-Илал» каби буюк асарлар тасниф этди. Ҳифзда (ёдлашда) у ҳақида масаллар келтирадилар»²³. Муаррих Ибн ал-Асир унинг ҳақида: «Ҳадис илмида иқтидо қилинадиган буюк олимлардан бири, у энг буюк ҳофизлардан ҳам саналади»²⁴, деб ёзган.

Имом ат-Термизий ўз устози ва сафдоши Имом ал-Бухорий сўхбатида бўлганда у ат-Термизийга «Мен сендан кўрган фойда сен мендан кўрган фойдадан кўпроқ»²⁵, деб унинг билими ва ақл-идрокига юксак баҳо берган. Мана шу келтирилган фикр-мулоҳазалардан кўриниб турибдики, Имом ат-Термизий ҳадис илмининг равнақига муносиб ҳисса қўшган буюк аллома бўлган. Шу билан бир қаторда Имом ат-Термизий фаолиятига бир қадар таъна билан қараган олимлар ҳам бўлган. Уни саҳийҳ ва ҳасан ҳадислар даражаси (рутбаси)ни аниқлашда бироз кўнгли бўш, илтифотли бўлган. Бу шундан иборатки, баъзи бир саҳийҳ ёки ҳасан ҳадислар ушбу даражага лойиқ бўлмаса ҳам уларни саҳийҳ ва ҳасан деб қабул қилган дейилади. Мана шундай ат-Термизийга таъна билдирганлардан бири тарихчи Шамсуддин аз-Заҳабий бўлиб, у ўз асари «Мийзон ал-эътидол»да бу эътирозини билдирган²⁶. Лекин Имом ат-Термизий ижодини чуқур ўрганган қатор тадқиқотчилар аз-Заҳабий эътирозлари аксар ҳолда асоссиз эканлигини илмий, асосли хулосалар билан исботлаган²⁷. Айни вақтда Имом ат-Термизийнинг ўзи ҳам ушбу асарни ёзиб тугатгач, ўз даврининг етук олимлари ҳукмига ҳавола этган ва улар муҳокамасидан ўтказган. Бу ҳақда аллома шундай ҳикоя қилади: «Ушбу асаримни тасниф этиб бўлгач, ал-Ҳижоз уламоларига тақдим этдим, улар маъқулладилар, кейин Ироқ уламоларига кўрсатдим, улар ҳам маъқулладилар, сўнг Хуросон уламоларига кўрсатганимда, улар ҳам маъқул топдилар»²⁸.

Ҳадис илми билан шуғулланган муҳаддислар ҳадисларни бобларга бўлиш (табвийб)га, тарожум ва унвонлар (ановийн)га алоҳида эътибор берганлар. Бу масалалар муаллифдан юксак салоҳиятни талаб қилади. Бобларга бўлиш масаласи яхши ҳал бўлган асарларнинг, бир

²⁰ Совет Шарқи муслмонлари, 1990 йил, 3-сон, 4-бет.

²¹ Ал-Мадҳал, 288 а-варақ.

²² Шурут, 12—13-бетлар.

²³ Ибн Ҳажар ал-Асқалоний. «Таҳзийб ат-таҳзийб», 9-жилд, 389-бет.

²⁴ Жомиъ ал-усул, 1-жилд, 114-бет.

²⁵ Ибн Ҳажар ал-Асқалоний. Таҳзийб ат-таҳзийб, 9-жилд, 388-бет.

²⁶ Мийзон ал-эътидол, 2-жилд, 354—355-бетлар.

²⁷ Бу ҳақда кенгроқ маълумот олиш учун қаранг: Нуриддин Атар. Ал-Имом ат-Термизий, 238—262-бетлар.

²⁸ Мийзон ал-эътидол, 2-жилд, 354—355-бетлар.

томондан, илмий аҳамияти катта бўлса, иккинчи томондан, бу зайлдаги асарлар улкан амалий аҳамиятга ҳам моликдир. Чунончи, ундан фойдаланувчи ҳар бир киши истаган масала бўйича керакли маълумотга эга бўлиши мумкин. Мана шу тарздаги илмий-амалий аҳамиятга молик олти китоб энг ишончли манба ҳисобланади. Улар олти китоб (кутуб ситта) ёки олти саҳийҳ китоблар (ас-сиҳоҳ ас-ситта) номли билан аталади: ал-Бухорийнинг «Саҳийҳ», Муслим ибн Ҳажжонинг «Саҳийҳ», ат-Термизийнинг «ал-Жомий», Абу Довуднинг «ас-Сунан», ан-Насоийнинг «ал-Мужтабо» ёки «ас-Сунан» ва Ибн Можа ал-Қазвинийнинг «ас-Сунан» асарлари.

Имом ат-Термизий ҳадисларни бобларга булиш (табвийб)да икки хил услубга таянди.

Биринчи услуб: Бир мавзуга, масалан, таҳорат, закот, никоҳга оид турли-туман масалалар ва бобларни ўзида мужассам қилган ҳадисларни умумий бир унвон (сарлавҳа) остида келтиради... Масалан: Абвоб ат-таҳорати аън Расулulloҳ (Расулulloҳ айтганларидан таҳоратга оид боблар), Абвоб аз-закот аън Расулulloҳ («Расулulloҳ айтганларидан закотга оид боблар») ва ҳоказо.

Иккинчи услуб: Муайян масалага оид бир ёки бир неча ҳадисларни муаллиф далолат учун махсус унвон (сарлавҳа) ва бобда келтиради. Бундай ҳолларда ат-Термизий ушбу боб мазмунига оид бош сўзга таяниб ёзади. Масалан: «Боб мо жоа фис-сивок» («Мисвок (тиш тозаловчи) хусусида келган ҳадис...»).

Имом ат-Термизий ҳадислар мавзу баёнида боб (кўплиги абвоб) иборасини қўллаган бўлса, айна шу мақсадда Имом ал-Бухорий эса «китоб» лафзини ишлатган. Ат-Термизий муқаррар равишда ҳар сафар боб (абвоб)дан кейин «Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам» иборасини қўшиб келтиради.

Бу ўринда ҳар бир боб таржимасида Имом ат-Термизий қўллаган тариқа (йўл, услуб)ни билиш алоҳида аҳамият касб этишини таъкидлаш зарур, чунки мана шу тарожумлар охири-оқибатда муаллифнинг жидди-жаҳди, унинг иқтидори ва қолаверса фикҳий чуқур билимини ҳам ифодалайди. Мана шу масалани муайян даражада ўрганиш Имом ат-Термизий тарожумларини уч турга бўлишни тақозо этади:

Биринчидан, тарожуминг зоҳирий тариқасини, бу унинг мазмунидан очиқ ойдин англашилиб у ҳақда ҳеч бир фикрлаш ва мулоҳазага эҳтиёж бўлмайди. *Иккинчидан,* истинботий (тадқиқ қилиб ўрганиладиган) тарожумларки, уларнинг муайян даражада (чуқур ёки бир қадар юзаки) баҳс ва тафаккур воситасида ўша боб мазмунига мослиги идрок этилади. *Учинчидан,* мурсалий (бўш, очиқ) қолдирилган тарожумлар бўлиб, унда ҳадиснинг мазмунига ишорат қиладиган унвон (сарлавҳа) бўлмай фақат «боб» ибораси билан чегараланади. Мана шу уч тарийқа (йўл, услуб) тарожумлар Имом ат-Термизийнинг «ал-Жомий», шунингдек, Имом ал-Бухорийнинг «Саҳийҳ ал-Бухорий» асарида ҳам мавжуддирки²⁹, бу тақсимлаш услуби тарожумларни чуқур тадқиқ этишда катта аҳамият касб этади.

Энг аввало зоҳирий тарожумлар (ат-тарожум аз-зоҳира) ҳақида гапирадиган бўлсак, бу хилдаги тарожумлар ат-Термизийнинг асарида аксар ҳолларда учраб, ҳатто унинг асари, баъзи муаллифлар алоҳида таъкидлаганларидек³⁰, бу йўналишдаги энг қулай асарлардан саналган. Чунончи, ат-Термизий асари билан танишган ҳар бир илм толиби бу ҳолни осонликча фаҳмлайди. Муаллифнинг «мо жоа» (тааллуқли, доир) ёки кўп ҳолларда «бобун мо жоа фи казо» («фалон масалага доир боб») деб алоҳида таъкидлаши мазкур тарожумнинг мазмун-моҳиятини аниқ кўрсатади. Ушбу ибора Имом ал-Бухорий фаолиятида ҳам, гарчанд кам ҳолларда бўлса-да, кўзатилади.

Имом ат-Термизий фаолиятида кўп учрайдиган ушбу хилдаги тарожумлар муайян мақсадларга қаратилган ва маълум маъноларни англатади. Ушбу масалада Имом ат-Термизий маслакларини Имом ал-Бухорий маслаклари билан муқояса қилишликнинг илмий аҳамияти

²⁹ Бу ҳақда қаранг: *Муҳаммад Анваршоҳ ал-Қашмирий*. Ал-Арф аш-шазий, 1-жилд, 6—7-бетлар

³⁰ *Нуриддин Атар*. Ал-Имом ат-Термизий, 275-бет.

борлигининг гувоҳи бўлаемиз.

Имом ал-Бухорий ва Имом ат-Термизий асарлари зоҳирий тарожумларнинг қатор маслакларида бир-бирига муштарак эканлигини кўраемиз. Бу ҳол қуйидаги масалаларда аён бўлади:

1. Умумий хабарий (ҳикоят) сийғага эга тарожум бўлиб, бунда тарожум, бобнинг мазмунини умумий бир хабар, эҳтимоллик ҳолатига ишорат қилиб сўнгра бобда келтирилган ҳадис орқалигина асил мақсад аён бўлади. Бу ҳол аввалроқ қайд қилганимиздек, Имом ат-Термизийда кўп учраб, Имом ал-Бухорийда камроқ келтирилади.

Ат-Термизийнинг «Ал-Жомийъ» асаридан бир мисол келтирамиз. Асарда муаллиф «Бобун мо жоа фис-сивок» (Сивок) тишковлагич, мисвок хусусидаги бобга доир «Агарки умматимга қийин бўлмаганда эди ҳар бир намоздан олдин мисвок билан тишларини тозалашни буюрардим»³¹, деган ҳадис билан тасдиқлайди-ки, бу билан асл мурод-мақсадини аниқ баён қилади. Ёки бўлмаса кийим ҳақидаги бобларда «Бобун мо жоа фил-ҳарийр ваз-заҳаб» («шойи ва тилло хусусидаги боб»)га доир Абу Мусо ал-Ашъарийнинг ривояти асосида Расулуллоҳнинг «Шойи (ҳарийр) ва тилло буюмларни кийишни умматимнинг эркакларига ҳаром ва аёлларига ҳалол қилганлигини»³² ҳадисга таяниб таъкидлайди.

2. Хос (махсус) хабарий (ҳикоят) сийғага эга тарожум бўлиб, бундаги боб масалани аниқ ифода қилади.

Бунга мисол тариқасида Имом ат-Термизий асаридан салот (намоз) ҳақидаги ҳадисларни келтириш мумкин³³.

3. Савол тарзидаги сийғага эга тарожум (ат-тарожума би-сийғатил-истифҳом) — бу шундай ҳолатки, бунда боб тарожумаси савол (истифҳом) тарзидаги иборалардан ташкил топади. Бу маслак Имом ал-Бухорий ижодида кўпроқ ва дақийқ услубда қўлланилган, Имом ат-Термизийда эса нисбатан кам ҳолларда учрайди. Уламоларнинг фикрича, бу тарздаги тарожумлар асосан ихтилофли ва баҳсли масалаларга доир бўлиб, масалан, Имом ат-Термизий ўз асарида келтирган (намоз пайтида нухуд (саждадан туриш) қандай бўлиши керак ҳақидаги бобга доир»³⁴ ни кўрсатиш мумкин. Турли мазҳаблар (масалан, шофеъийлар ва ҳанафийлар) ўртасида ушбу масалада муайян ихтилоф бўлиб, бу ҳақда муаллиф ҳам ўз асарида кўрсатиб ўтган.

4. Боб ҳадисдан иқтибос этиб олинган тарожум ёки тўлиғича ҳадиснинг сўзлари бобда келган тарожумда қисман ёки тўлиғича ривоят қилинади. Бу фикрни Имом ат-Термизий одоб ҳақида келтирган бир ҳадисда яққол кўришимиз мумкин. «Оллоҳ атсни (акс урмоқни) хушлаб, эснашни ёқтирмаслигига доир боб»да ушбу ҳадисни ихрож этади. «Дарҳақиқат, Оллоҳ аксиришни хуш кўриб, эснашни ёмон (кароҳатли) кўради. Шу тўфайли агар бирор киши акс, урса алҳамдуллоҳи, дейди ва унинг бу сўзини эшитган ҳар бир киши «Сенга Оллоҳнинг раҳмати ёғилсин» (йарҳамука Оллоҳ) ва ҳоказо дейди»³⁵. Мана шу мисолдан яққол кўриниб турибдики, ихрож қилинаётган ҳадисдан бир қисми тарожумда келтирилган. Айни шу ҳолни Имом ал-Бухорийнинг асарида ҳам учратаемиз. Масалан, тиб (табобат) ҳақида «дардини берган Оллоҳ унинг шифосини ҳам ўзи беради бобидаги» ҳадиснинг сўзи айнан шу бобда ҳам ихрож қилинган³⁶.

5. Амрли масаланинг бошланиши ва бирор ишнинг пайдо (зоҳир) бўлиши ҳақида огоҳ этувчи тарожумлар. Имом ат-Термизий, шунингдек, ал-Бухорий бирор ишнинг бошланишидан дарак берувчи тарожумларни келтиради. Масалан, Имом ат-Термизий салот (намоз) ҳақида «Азоннинг бошланишига доир боб». Мана шу мавзунинг қай тариқа бошланиши ҳақидаги тўлиқ

³¹ Ал-Жомийъ, 1-жилд, 7-бет.

³² Ал-Жомийъ, 1-жилд, 321-бет.

³³ Ал-Жомийъ, 1-жилд, 41-бет; 11-жилд, 17-бет.

³⁴ Ал-Жомийъ, 1-жилд, 58-бет.

³⁵ Саҳийҳ ал-Бухорий, 2-жилд, 122-бет.

³⁶ Ал-Жомийъ, 1-жилд, 124—125-бетлар.

маълумотларни ўз ичига қамрайди³⁷. Шу сабабли улар шариятнинг тарихига доир кўпмаъlumотларга эга бўлганлигидан уламолар, илм толиблари ва тадқиқотчилар учун ғоятда қимматлидир. Айни вақтда шуни ҳам қайд этиш керакки, турли мазҳабларга мансуб уламолар ўртасидаги ихтилофли масалалар бўйича, хусусан фикҳий масалаларда Имом ат-Термизий ўз асарларида алоҳида ҳадисларни далиллар воситасида боблар билан келтирган ҳоллари кўп учрайди.

Араб тилида истинботий тарожумлар деб номланадиган бобларда муаллифлар ўз китобларига киритилган масалаларга уларнинг мазмун ва мавзуларидан келиб чиққан ҳолда унвон (сарлавҳа)лар қўядилар. Бу ҳолда сарлавҳа ўша бобнинг мазмунига очиқ-ойдин мос бўлади. Бундан кўзда тутилган асосий мақсад китоб муаллифи муайян бобда мавжуд ҳадислар бевосита етиша олмаган натижага эришишдир. Шу боис ҳам муаллиф ўз фикр-мулоҳазаси ёрдамидагина ушбу мақсадга эришади. Бу услуб Имом ал-Бухорий китобида кўп қўлланилган бўлса, Имом ат-Термизийда нисбатан камроқ қўлланилган.

Айни вақтда бу иккала буюк муҳаддис ижодиётида истинботий тарожумларда муштарак йўл-йўриқлар (маслаклар) мужассам бўлганлигининг ҳам гувоҳи бўламиз.

«Мурсалий тарожумлар» деб аталган бобларда эса тарожумлар ривоят этилган бўлса-да, тўлиғича зикр қилинмайди ва унинг унвони «боб» деган сўз билан чегараланади. Имом ат-Термизий «ал-Жомиъ» асарида бу хилдаги тарожумлар икки сўз (ибора)да — «боб» ва боб минҳу (ундан боб) билан келтирилади. Имом ал-Бухорий эса фақат бир сийға (яъни боб)ни қўллаш билан чегараланган.

Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан қуйидаги хулосага келиш мумкин:

— Имом ал-Бухорий услубига эргашган ҳолда Имом ат-Термизий ҳам ўз китобини аввал бобларга бўлган ҳолда тартиб бериб, сўнгра тарожумларни ал-Бухорий олдин қўллаган услуб ва маслакларга таяниб таълиф этди;

— Имом ат-Термизий ўз устози Имом ал-Бухорийдан ғоятда таъсирланган ҳолда унинг ижодидан ўз «ал-Жомиъ» асари таснифида фойдаланди;

— Имом ат-Термизий асарида келтирилган тарожумларни идрок этиш осонроқ бўлиб, Имом ал-Бухорий асарида мукамал истинбот (чуқур тадқиқ этиш) устунлиги кўзга ташланади;

— Имом ал-Бухорийнинг Абу Исо ат-Термизийдан яна бир устунлиги тарожумлар йўл-йўриқ (масолик)ларининг хилма-хиллиги, уларда кўп илмий ва бошқа фойдали жиҳатларининг акс этишидир;

— Имом ат-Термизий тарожумларга мазкур боб мазмунига далил сифатида қарайди, аммо Имом ал-Бухорий эса уларга (тарожумларга) ўз фикҳи ва илмини ҳам ифода этади.

«АЛ-ЖОМИЪ» АСАРИДА ФИҚҲ МАСАЛАЛАРИ

Ҳадис илмига бағишланган асарларда аҳком масалаларини ўрганиш ҳижрий иккинчи асрнинг ўрталаридан, Имом Молик ибн Анас давридан бошланган эди. Мана шу пайтдан бошлаб ҳадисларни тадвин этиш (тартиблаш) фикҳий бобларга асосланиб амалга оширилиб, шу мақсадда муваттот тартибида асарлар пайдо бўла бошлади. Масалан, ал-Қозий Ийод ўзининг «ал-Мудорақ» номли асарида «биринчи бўлиб «ал-Муваатто» асарини яратган Абдуллазиз ибн Абдулмалик ибн ал-Мажишун»³⁸ деб ёзган эди.

Шундан сўнг Имом Молик ибн Анас унинг бу фаолиятини ғоятда маъқуллаб ўзи ҳам «ал-Муваатто» асарини тасниф этди³⁹. У ўзи ал-Мадина ал-мунаввара ва бошқа шаҳарларда учратган уламолардан ёзиб олган ҳадисларидан танлаб олиб бу асарига киритди. Муаллиф ушбу асарига киритган мазкур ҳадисларни соф манба деб ҳисоблаб, ҳадис тўплаш мақсадида

³⁷ Ал-Жомиъ, 1-жилд, 40-бет.

³⁸ Тартийб ал-Мудорақ, 1-жилд, 195-бет.

³⁹ Ўша асар, 1-жилд, 195-бет.

бошқа мамлакатларга сафар қилмади. Яна шуни қайд этиш керакки, «ал-Муватто»га нафақат марфуъ (яъни пайғамбар аллайҳиссаломга бориб боғланадиган) ҳадислар, балки мадиналик саҳобалар ва тобеъийн уламолардан ривоят қилинган ҳадислар ҳам киритилган. Шу билан бирга муаллиф фикҳий масалаларда ўз нуқтаи-назарини ва мулоҳазаларини билдирган эди. Юқорида зикр қилганимиз ал-Қозий Ийод «ал-Мудорак» асарида Молик ибн Анаснинг ўз асари «ал-Муватто» ҳақида «Унда («ал-Муватто»да) Расулulloҳ ҳадислари, саҳоба ва тобеъийнларнинг сўзлари ва ўзимнинг фикр-мулоҳазаларим мужассам бўлган»⁴⁰, — деган сўзларини келтиради.

Молик ибн Анас ушбу асарини яратишга алоҳида эътибор ва ўта масъулият билан қаради. Асарга танлаб киритилган ҳадисларнинг сони тўрт минг ҳадисни ташкил этади. Кўп олимларнинг фикрича, бу асар ислом дини равнақи учун ҳам, мусулмонлар учун ҳам катта аҳамиятга моликдир⁴¹. Муаллифнинг турли масалалар бўйича ўз фикрини дадил билдириши «Уйқудан намозга турилса, албатта, таҳорат олиш зарур»⁴² деган фикрида намоён бўлади.

Ҳадислардаги фикҳий масалаларни тадқиқ этишда Молик ибн Анасга эргашган айрим муаллифлар (масалан, Ибн Абу Шайба, Абдурразоқ аш-Шофиъй) ҳам шу йўсинда асарлар тасниф этдилар⁴³. Мана шу муаллифлар асарларини, шунингдек, аҳл ар-райнинг фикҳий масалалардаги фикр-мулоҳазаларини ҳар томонлама чуқур ўрганган, тадқиқ этган Имом ал-Бухорий ўзининг «ас-Сахийх» асарида фикҳий масалаларга алоҳида эътибор бериб уни батамом юксак поғанага кўтарди⁴⁴. Имом ал-Бухорийдан кейин бу соҳага қўл урган муҳаддислардан бири унинг шогирди Имом ат-Термизий ҳисобланади. Бу пайтга келиб ҳадисларда фикҳий масалаларда қатор асарлар яратилган ва муайян даражада тараққий этган эди. Мана шундай ҳолатда Имом ат-Термизий ўзининг шоҳ асари «ал-Жомий»да ўзига хос услубни қўллади. Муаллиф фикҳий масалалар ва аҳкомларни ўз абвоблари (боблари) мазмуни жумласига киритади. Фикҳ илми олимларининг фикр-мулоҳазаларини келтириб турли-туман мазҳаблардан огоҳ қилди, баъзи ҳолларда улардан энг мақбули ва афзалларини ажратиб кўрсатди. Ўз асарларида аҳл ал-илм наздида қабул бўлган ҳадисларга таянган ҳолда фикр юритди.

Фикҳий масалаларда Имом ат-Термизий услубларини умумлаштирган ҳолда қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

- тарожумларга эътимод қилиш;
- боб мазмунида уламо ва ровийлар фикрини ҳадисларда ифода этиш;
- ғоялар ўртасида афзалларини алоҳида кўрсатиш;
- бобларни улардан келиб чиқадиган аҳкомларга асосан турларга бўлиш.

Имом ат-Термизийнинг «ал-Жомий» асари баҳсли масалаларни талқин қилишда йирик манба ҳисобланади. У айниқса қадимий (қарийб унутилаёзган) таълимотларни ўрганиш масаласида тенги йўқ асарлардан бири сифатида тан олинган. Масалан, Имом ал-Авзоъий, Ироқда яшаган машҳур имомлардан Суфён ас-Саврийларнинг мазҳабий таълимотлари узоқ муддат амалда жорий бўлган эди.

Ибн Роҳвайҳ номи билан машҳур бўлган хуросонлик олим Имом Исҳоқ Иброҳим ал-Ҳанзалий, мовароуннаҳрлик аллома Абдуллоҳ ал-Муборак ал-Марвазий мазҳабларини ўрганишда ҳам Имом ат-Термизий асарининг аҳамияти беқиёс эди. Бу асар нафақат қатор мазҳабий таълимотлар, айни вақтда уламолар ўртасидаги ихтилофий масалаларни ҳар томонлама ўрганишда ҳам алоҳида аҳамиятга молик эди. Шу боис бу асар ҳақида «Ихтилофли масалалар ҳақида бизгача етиб келган энг қадимий манба»⁴⁵ деб алоҳида таъкидланади. Имом

⁴⁰ Тартийб ал-Мудорак, 1-жилд, 193-бет.

⁴¹ *Ас-Суютий*. Танвийр ал-Ҳаволик, 1-жилд, 5-бет; *ал-Қозий Ийод*. 1-жилд, 193-бет.

⁴² Ал-Муватто би-шарҳ ас-Суютий, 1-жилд, 34-бет.

⁴³ Ал-Имом ат-Термизий, 302-бет.

⁴⁴ *Ал-Хатиб ал-Бағдодий*. Тарихи Бағдод, 2-жилд, 19-бет.

⁴⁵ Доират ал-маориф ал-исломийа, 5-жилд, 230-бет.

ат-Термизий асарининг ўша мазҳаб соҳиблари ва пешволари яшаган даврга вақт жиҳатдан яқинлиги асарга ишончли манба сифатида қарашни тақозо этади. Бу ҳол айниқса илм аҳллари ва тадқиқотчилар учун алоҳида аҳамият касб этади. Чунончи, асардаги нақлларда имкон борича камроқ хатога йўл қўйилиб, кейин ёзилган асарларга нисбатан унга афзаллик берилади.

Имом ат-Термизийнинг «ал-Жомий» асарида фикҳий масалалар ҳам ифода этилган бўлиб, уларни тадқиқ этишда учта муҳим жиҳатга эътибор беришни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Биринчи масала — Имом ат-Термизийнинг фикҳий йўналиши.

Иккинчи масала — у ривоят қилган ҳадисларда мазҳабий иснодларнинг ўрни.

Учинчи масала — фикҳий масалалар ифодаси.

Мана шу масалаларни батафсил кўриб чиқиш ат-Термизийнинг фикҳий масалалардаги қарашларини тўлиқ ифода этади.

Имом ат-Термизийнинг фикҳий йўналиши. Ҳижрий иккинчи асрни ислом динида фикҳий масалаларда уйғониш даври, десак ҳеч бир муболаға бўлмайди. Чунончи, айти шу пайтда ижтиҳод деган масала пайдо бўлиб, бу соҳада турли мазҳабларнинг асҳоблари — йирик уламолар етишиб чиққан.

Ижтиҳод — Қуръони карим ва пайғамбар алайҳиссалом ҳадисларига асосланган ҳолда давр тақозосини ҳисобга олиб, жамият тараққиёти ва маънавияти равнақиға хизмат қиладиган фойдали ғоя ва мафкуралар яратиш, муаммоларни ҳал этишнинг мақбул, янги йўллари топишдир⁴⁶. Бу ҳол, албатта, ислом динининг ўзига хос хусусиятларидан ҳисобланади. Бинобарин илм-фан тараққиётидаги ўзгаришларни теран англаб шариат аҳкомларини замонга мос равишда талқин қилиш ҳар қандай даврда ҳам халқимизнинг ҳар томонлама тараққий этишига сезиларли восита бўлган.

Ўша даврдан бошлаб ижтиҳод аҳлининг тутган йўли (тариқати) асосан икки гуруҳга ажралган эди: аҳл ар-рай тариқати ва аҳл ал-ҳадис тариқати. Аҳл ар-рай тариқатининг маркази Ироқда, айниқса ал-Куфа ва Басрада бўлиб, унинг уламолари аҳл ар-рай деб атала бошланди. Аҳл ал-ҳадиснинг мактаби ал-Ҳижоз (Макка, Мадина)да бўлиб улар уламоларига аҳл ал-ҳадис деб ном берилди. Ҳар тоифанинг етакчи имомлари бўлиб, уларнинг издошлари ўз мазҳабларининг афзаллиги ва ғалабаси йўлида жидди-жаҳд кўрсатардилар ва даъват йўли билан янги тарафдорларни топиб, улар сонларини кўпайтиришга интилардилар. Ҳижрий учинчи асрда ҳадис илмида олти саҳиҳ китобларнинг муаллифлари, шу жумладан Имом ат-Термизий яшаб ижод қилди. Бу даврда мусулмонлар ўртасида машҳур имомларнинг мазҳабларига қўшилиш, мазҳабий тақлид пайдо бўлди. Бунда тақлидчилар муайян бир имом мазҳабини ихтиёр этиб, уни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаб тарафкашлик қилар, кўп ҳолларда эса улар ўртасида қизғин баҳслар, курашлар ҳам содир бўларди. Мана шу тариқа улар ўртасида ихтилоф кучая бошлади.

Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизийга ўхшаш нуфузли муҳаддислар Қуръони карим, пайғамбар ҳадислари, саҳобаи киромларнинг асарларини бутун мазмун-моҳияти билан эгаллаганликлари туфайли, уларда ижтиҳодий қарашлар мавжуд бўлса-да, лекин улар тақлидчиларга мансуб эмасдилар. Улар ўз ижтиҳодий ғоялари ҳақида баралла гапириб, шунга амал қилардилар, айниқса ихтилофли масалалар пайдо бўлган вазиятларда бу ҳолатга кўпроқ риоя қилардилар⁴⁷.

Турли мазҳаблар ва ғояларга муносабат масаласида Имом ат-Термизийнинг тутган мавқеи пайғамбар алайҳиссаломнинг ҳадислари ва фақат далил-исботлар билангина хулоса чиқаришга асосланган эди. Албатта, бундай ҳолларда фақат саҳиҳ ҳадислар ва энг кучли далил асосий

⁴⁶ Ижтиҳод ҳақида кенгроқ маълумот олиш учун қаранг: Ислам (Энциклопедический словарь). Москва, 1991, стр. 91—92.

⁴⁷ Ал-Имом ат-Термизий, 324-бет.

роль ўйнар эди. У ўз устозлари — энг аввало Имом ал-Бухорийнинг ва бошқа ҳадис илмидаги уламоларнинг таъсирида аҳл ар-рай мазҳабига эмас, аҳл ал-ҳадис йўлида собитқадамлик билан фикр юритди, уни чуқур таҳқиқ ва тадқиқ (истинбот) этиш орқали ўз фикр-мулоҳазаларини билдирди.

Имом ат-Термизий ижодининг яна бир ўзига хос жиҳати шундаки, у аҳл ар-рай ҳақида гапирар экан, улар мазҳабларини баён қилиш учун ўз асарида «қола аҳл ал-Куфа» (Куфа аҳли деган) ёки «Қола баъзу аҳл ал-Куфа» («аҳл ал-Куфадан баъзиси деган») каби ибораларни кўп ишлатади⁴⁸.

Имом ат-Термизий асарида кўп учрайдиган иборалардан яна бири «асҳобуно» («бизнинг асҳобларимиз») иборасидир. Бу умумлашган атама билан ат-Термизий Молик ибн Анас, Муҳаммад ибн Идрис аш-Шофеъий, Аҳмад ибн Ҳанбал, Исҳоқ ибн Роҳвайҳ каби фикҳ илмининг мужтаҳидларидан бўлган аҳл ал-ҳадисни назарда тутган⁴⁹.

Ҳадис илмининг йирик алломаси саналган Имом ат-Термизий уламоларнинг сўзлари ва уларнинг фикҳий таълимотларини фақат ҳадисларга хос бўлган ишончли иснодлар билангина келтиради, уларга таяниб илмий хулосалар чиқаради. Бинобарин, мазҳаб соҳибларидан нақл этиладиган фикр-мулоҳазаларни билишда иснодлар катта аҳамият касб этарди. Имом ат-Термизий фикҳий иснодларни Суфён ас-Саврий, Муҳаммад ибн Усмон ал-Куфий, Убайдуллоҳ ибн Мусо ал-Абасий, Мактум ибн Аббос ат-Термизий, Муҳаммад ибн Юсуф ал-Фирйобийдан нақл қилган⁵⁰.

Бир қанча буюк муҳаддислар бу соҳада баракали ижод қилган бўлиб, улардан Имом ал-Бухорийнинг устози Али ибн Абдуллоҳ ал-Мадийний, Имом Аҳмад ибн Ҳанбал, Имом ал-Бухорий, Муслим ибн ал-Ҳажжож, Имом ат-Термизий, Ибн Абу Ҳотам, ад-Доруқутнийларни зикр қилиш мумкин. Мана шу муаллифларнинг асарларидан Имом ад-Доруқутнийнинг муснадларга асосланиб тартиб берилган ўн икки жилдлик иллатли ҳадисларга бағишланган асари алоҳида ўрин эгаллайди⁵¹.

Имом ат-Термизий иллатли ҳадисларга бағишлаб икки асар яратган бўлиб, улар «Ал-Илал ас-сағийр» ва «Ал-Илал ал-кабийр ёки ал-муфрад» номи билан аталади. «Ал-Илал ас-сағийр» асарини Имом ат-Термизий «ал-Жомиъ»нинг хотимаси сифатида яратган. «Ал-Илал ал-кабийр ёки муфрад» эса алоҳида мустақил асар бўлиб, унда биринчи асарига кирмаган иллатли ҳадислар келтирилган.

АТ-ТЕРМИЗИЙНИНГ «АШ-ШАМОИЛ АН-НАБАВИЙЯ» АСАРИ

Абу Исо ат-Термизийнинг бошқа бир йирик асари «Аш-шамоил ан-набавийя» («Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари») деб аталади. Бу асар баъзи манбаларда «Аш-шамоил фи шамоил ан-набий саллоллоҳу алайҳи вассаллам», «Аш-шамоил ал-Муҳаммадия» номлари билан ҳам келтирилган. Асар пайғамбар алайҳиссаломнинг шахсий ҳаётлари, у зотнинг суврат ва сийратлари, ажойиб фазилат ва одатларига оид тўрт юзу саккиз ҳадиси шарифни ўзига жамлаган қимматли манбадир. Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, ушбу мавзу яъни пайғамбар алайҳиссаломнинг фазилатлари, одатлари ҳақидаги ҳадисларни тўплаш билан жуда кўп олимлар, муҳаддислар шуғулланганлар ва бу хилдаги ҳадислар турли-туман китоблардан ўрин олган. Лекин ат-Термизий асарининг бошқалардан афзаллиги ва фарқи шундаки, муаллиф имкони борича пайғамбар алайҳиссалом фазилатларига доир барча ҳадисларни мунтазам равишда тўплаб, мантиқан изчил бир ҳолатда тартибга келтирган ва ўзига хос мустақил, яхлит китоб шаклида тасниф қилган. «Аш-шамоил ан-набавийя» азалдан

⁴⁸ Қ а р а н г: Ал-Жомиъ, 1-жилд, 61-бет.

⁴⁹ Шарҳ ат-Термизий ли-аби ат-Таййиб ал-Мадийний, 1-жилд, 112—115-бетлар.

⁵⁰ *Аз-Заҳабий*. Сийар, 12-жилд, 296-бет; Мийзон ал-эътидол, 3-жилд, 198-бет.

⁵¹ *Ал-Каттоний*. Ар-Рисола ал-мустатрафа, 11-бет.

исломшунос олимлар ва тадқиқотчиларнинг диққатини ўзига жалб қилиб келади. Араб тилида битилган ушбу асарга бир қанча шархлар ва ҳошиялар ҳам ёзилган. Улардан Абдурауф ал-Муновий ал-Мисрийнинг (вафоти 1003 ҳижрий йили) «Шарҳ уш-шамоил», Али ибн Султон ал-Ҳаравий ал-Қорийнинг (вафоти 1192 ҳижрий йили) «Жамъ ул-васоил фи шарҳи аш-Шамоил», Сулаймон ибн Умар ибн Мансур ал-Жумалнинг «Ал-Мавоҳиб ал-Муҳаммадийя бишарҳ аш-шамоил ат-Термизийя» кабиларни келтириш мумкин. Бу асарнинг бир қўлёзмаси Қоҳирадаги ал-Азҳар кутубхонасида 144 ҳадис илми рақами остида сақланмоқда, Муҳаммад ибн Жасус ал-Моликийнинг (вафоти 1182 ҳижрий йили) «Ал-Фавоид ал-жалийла ал-баҳийя ала «Аш-шамоил ал-Муҳаммадийя (бу асар 1927 йилда нашр қилинган) ва ниҳоят ал-Азҳар университетининг собиқ шайхи Иброҳим ал-Божурийнинг (вафоти 1277 ҳижрий йили) «ал-Мавоҳиб ал-Ладунийя ала аш-шамоил ат-Термизийя» каби шарҳларини кўрсатиш мумкин.

Кези келганда шуни ҳам таъкидлаш керакки, асар тили оддий ва равонлиги, соддалиги билан ҳам ажралиб туради. Муҳим тарихий манба сифатида «Аш-шамоил ан-набавийя» форс ва турк тилларига ҳам таржима қилинган. 1248 ҳижрий йили Ҳисомиддин ан-Нақшбандий томонидан туркий тилга қилинган таржимаси араб тилини билмайдиган туркий халқлар учун ғоятда фойдали қўлланма бўлиб хизмат қилади. Ат-Термизийнинг ушбу асарига шарҳ ёзган шайх иброҳим ал-Божурий: «Имом ат-Термизийнинг «Аш-шамоил ан-набавийя» китоблари ўз бобида яккаю ягона асардир. Унинг овозаси Мағрибу Машриққа бориб етди»⁵², — деб таъкидлайди. Машҳур олим Али ибн Султон ал-Ҳаравий ал-Қорий ўзининг юқорида зикр қилинган «Жамъ ал-васоил фи шарҳ аш-Шамоил» номли шарҳида ат-Термизийнинг ушбу асари хусусида шундай деб ёзади: «Расулulloҳ саллоллоҳу алайҳи вассалламнинг фазилатлари, ахлоқлари ҳақида тасниф этилган мусаннафотларнинг энг чиройли ва яхшиси бу Имом ат-Термизийнинг пайғамбар сийратлари ҳақидаги мукамал ва мухтасар китобларидир. Бу китобни мутолаа қилган ҳар киши жаноб пайғамбарни кўргандай ва ул зотнинг ҳар бобидаги маҳосини шарифларидан баҳраманд бўлганга ўхшайди»⁵³. Олдинроқ эслатиб ўтганимиздек, асарнинг Саудия Арабистонида истиқомат қилган ватандошимиз Саййид Махмуд Тарозий томонидан она тилимизга қилинган мухтасар таржимаси 1990 йили Имом ат-Термизийнинг 1200 йиллик юбилейи муносабати билан Тошкентда қайтадан нашр қилиндики, бу ҳол буюк муҳаддиснинг қимматли асарини ўрганишда катта аҳамият касб этиши шубҳасиздир»⁵⁴.

«Аш-шамоил ан-набавийя»нинг тузилиши ва таркиби ҳақида гапирадиган бўлсак, бу мухтасар асар элик олти бобга бўлиниб у «бобун жоа фи халқи Расулulloҳ саллоллоҳу алайҳи вассаллам», яъни «Расулulloҳ саллоллоҳу алайҳи вассалламнинг жисми каримлари ҳақида ривоят қилинган ҳадис шарифлар боби» дан ташкил топган. Умуман олганда, мазмун-моҳиятига кўра асарни икки асосий қисмга бўлиш мумкин. Биринчи қисмга мансуб ҳадислар пайғамбар алайҳиссаломнинг суврат (ташқи қиёфа)ларига бағишланган. Буларга кўра пайғамбаримиз новча ҳам, пакана ҳам бўлмай, балки ўрта бўили, яғриндор, қўллари бўлали, гўштдор ва доимо жун билан қопланган, кафтлари бўлиқ, қирғийбурун, пешоналари кенг, кўзлари катта-катта бир зот бўлган.

Асарнинг иккинчи қисмида келтирилган ҳадиси шарифлар эса пайғамбар алайҳиссаломнинг сийратлари — ички дунёси ва ахлоқий фазилатларини баён қилади. Бу ҳадислар билан танишар эканмиз, Муҳаммад алайҳиссалом ахлоқий жиҳатлардан намунавий, мукамал бир сиймо эканлигини, муомалада у зотнинг каттаю кичик, аёл эркак, бой-камбағаллар билан ўзини бир хил муомалада тутишларини, рўзғор ва оила юмушларида ўз аёлларига астойдил кўмаклашиб ёрдам беришларини, башарти бирор гуноҳ қилиб қўйган киши узр сўраса, унинг гуноҳларини кечирганларини, йўлда учраган барча кишиларга биринчи бўлиб салом бериб, самимий ҳол-аҳвол сўрашларини билиб оламиз.

⁵² Совет Шарқи муслмонлари, 1990 йил, 3-сон, 8-бет.

⁵³ Ал-Мавоҳиб ал-ладунийя, биринчи қисм, 2-бет.

⁵⁴ Ушбу асар Тошкентда яна икки марта қайта нашр қилинган.

«Аш-шамоил ан-набавиййа»нинг XVI асрга оид қўлёзмаси Тошкентда, Ўзбекистон мусулмонлари диний идораси кутубхонасида сақланмоқда. 1980 йилда Тошкентда мазкур диний бошқарма буюртмаси билан «Аш-шамоил ан-набавиййа»нинг ушбу қўлёзмаси офсет тариқасида нашр этилган бўлиб, ундаги қисқача сўзбоши Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси ҳайъатининг собиқ раиси, марҳум муфтий Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон ҳазратлари томонидан ёзилган. Бундан ташқари «Аш-шамоил ан-набавиййа»нинг айрим қўлёзмалари Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида ҳам сақланмоқда.

АТ-ТЕРМИЗИЙНИНГ «АЛ-ИЛАЛ ФИ-Л-ҲАДИЙС» АСАРИ

Имом ат-Термизийнинг бизгача етиб келган «Ал-илал фил-ҳадийс» («Ҳадислардаги иллатлар ёки нуқсонлар») номли муҳим асари икки мустақил асардан ташкил топган. Улардан бири «Ал-илал ал-кабийр» ёки «Ал-муфрад» номи билан аталган асари бизгача етиб келмаган, деган тахмин бор. Гарчанд аксар тадқиқотчилар ҳам шундай фикрда бўлсалар-да, Имом ат-Термизийнинг ҳаёти ва фаолиятига доир махсус рисола ёзган олим Нуриддин Атар (ушбу рисоланинг Байрутда 1988 йилда чоп этилган иккинчи нашрида) Туркиянинг қимматли қўлёзмаларга бой кутубхоналаридан бирида ат-Термизийнинг «Ал-илал ал-кабийр» асарининг ягона қўлёзмасини кўргани ва ундан фотонусха олиб ўз тадқиқотининг ушбу қайта нашрида фойдалангани ҳақида ёзади⁵⁵. Унинг ёзишича, ат-Термизий «Ал-илал ал-кабийр»ни таълиф этган пайтда уни бобларга бўлмаган ҳолда ёзган. Аммо кейинчалик бу ажойиб китоб олим Абу ал-Валид ал-Қозий томонидан тартибга келтирилиб бобларга ажратилган ва китоб охирида мустақил бир боб, ҳадис рижжол (ровий)лари ҳақидаги фикр мулоҳазалар баён этилган.

«Ал-илал»нинг иккинчиси «Ал-илал ас-сағийр» деб аталади. У муаллифнинг бош асари «Ал-Жомийъ ас-саҳийих»га бевосита алоқадор бўлганлиги сабабли хотима тариқасида ушбу асарнинг охирида келтирилган. Умуман олганда, арабча «илал» сўзи «иллат»нинг кўплиги бўлиб, ўзбекча касал, бетоб, хаста, ноқис, иллатли, оғиш каби луғавий маъноларни англатади. Кези келганда шуни таъкидлаш керакки, ҳадис илмида илал масаласи муҳим аҳамиятга эга бўлиб, турли сабабларга кўра ровийлар томонидан йўл қўйилган заифлик, ноаниқлик, ғалат, хато, саҳву каби янглишлар тадқиқ этилади. Кўпгина муҳаддисларнинг ҳадисларга бу жиҳатдан ҳам катта эътибор бериб, асарлар яратгани бу илмнинг ислом таълимотида ғоятда фойдали ва муҳим аҳамият касб этганидан далолат беради. Иллатли ҳадислар хусусида Имом ал-Бухорийнинг устози Али ибн Абдуллоҳ ал-Мадийний, Имом Аҳмад ибн Ҳанбал, Имом ал-Бухорий, Имом Муслим, Имом ат-Термизий, Абу Ҳотам ва бошқалар асарлар ёзганлар. Мана шу буюк муҳаддислар орасида ҳам Имом ат-Термизийнинг илал тўғрисидаги асарлари ҳадисларнинг сиқаси (тўғрилиги, аниқлиги)ни текширишда муҳим аҳамият касб этади.

Имом ат-Термизийнинг ўзлари «Илал» масаласи хусусида: «Бу (илал) масалада узоқ вақт фикр-мулоҳаза юритдим, бунинг боиси шундаки, биздан шу хусусда сўралганда, олдин ўз нуқтаи назаримизни очиқ-ойдин айтмадик. Сабаби, биздан аввал илал масаласи хусусида сўралган бир қанча уламолар ҳам ўз фикрларини билдирмаганлар, шунингдек, баъзи муҳаддислар ўрталарида ҳадисда сиқа (ишончли) бўлган ровийларнинг хато, янглиш ва камчиликларини айтиш ғийбат бўлади, деган уламолар ҳам бор эди. Сўнг бир қанча машҳур муҳаддислар, хусусан, устоз Имом ал-Бухорий билан бир неча йиллик мулоқотда бўлганимдан кейин ҳамда мазкур фикрга алоқадор ривоятларни эшитгандан кейин илал масаласини ошкора қилишга жазм қилдим. На Ироқда, на Хуросонда илал, тарих ва иснодлар соҳасида Имом Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийдан кўра билимдонроқ бирор олимни кўрмадим», деб таъкидлайдилар.

⁵⁵ Ал-Имом ат-Термизий, 387-бет, 4-изоҳ.

АТ-ТЕРМИЗИЙНИНГ «АЛ-ЖОМИЪ» ВА «АШ-ШАМОИЛ АН-НАБАВИЙЙА» АСАРЛАРИГА ЁЗИЛГАН ШАРҲЛАР

1. «Аъризат ал-Аҳвазий фи шарҳ ал-Жомиъ лит-Термизий» номли шарҳнинг муаллифи ал-Ҳофиз Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Ашбилиий бўлиб у Ибн ал-Арабий ал-Моликий (вафоти 1151 йил) номи билан машҳур бўлган. Асарнинг қадимий тўлиқ бир қўлёзма нусхаси Мадинаи Мунавварадаги кутубхонада сақланади, бошқа бир қўлёзма нусхаси аллома аш-Шайх Рафийъаддин ал-Бухорийнинг кутубхонасида мавжуд. Асар Қоҳирада ҳам нашр этилган бўлиб, лекин бу нашрда кўп хатоликларга йўл қўйилган.

2. «Шарҳ ал-Жомиъ лит-Термизий» — Ҳофиз Абдул-Фатҳ Муҳаммад ибн Саййид ан-Нос ал-Ямарий аш-Шофиъий (вафоти 1333 йил) унинг муаллифидир. Муаллиф асарнинг учдан бир қисмига етган. Гарчанд у ўн жилддан иборат шарҳ битган бўлса-да, унинг охирига етказиш учун фурсат топмаган. Шарҳнинг бунчалик чўзилиб кетишлигининг боиси шундаки, муаллиф ўз асари доирасини фақат ҳадис фанига алоқадор масалалар билан чеклаб қолмай, балки унга бошқа фанларга доир маълумотларни ҳам киритган.

Аллома ал-Чалабий шундай деган: «Агар муаллиф ўз шарҳида фақат ҳадис фани билан чегараланганда эди уни тамомига етказар эди, лекин у (муаллиф) Оллоҳга ҳамд айтамикки, ҳимматли иш қилган. Сўнгра ундан қолганларини охирига етказган ал-Ҳофиз Зайнуддин Абдурахим ибн Ҳусайн ал-Ироқий бўлиб, «ал-Алфия»⁵⁶нинг муаллифи (вафоти 1403 йил)дир. Бу китобнинг тўлиқ бир нусхаси Мадинаи Мунавварадаги кутубхонада сақланади.

3. «Шарҳ ал-Жомиъ лит-Термизий» номли шарҳ Зайнуддин Абдурраҳмон ибн Аҳмад ибн ан-Набий ал-Ҳанбалий (вафот йили номаълум)нинг қаламига мансуб бўлиб, йигирма жилдда тугалланган, лекин қандайдир бир фитна вақтида ёниб кетган⁵⁷.

4. «Ал-Аърф аш-шазий аъло Жомиъ ат-Термизий»нинг муаллифи Сирожиддин Умар ибн Раслан ал-Балқийний аш-Шофиъий (вафоти 1402 йил). Ушбу шарҳ Имом ат-Термизий асарининг бир қисмига бағишланиб, шарҳ охиригача етказилмаган⁵⁸.

5. «Шарҳ аз-завоид лит-Термизий»нинг муаллифи аллома Сирожиддин Умар ибн Али ал-Мулаққин (вафоти 1401 йил). Бу асар Имом ал-Бухорий ва Имом Муслимнинг «Саҳийҳ» ва Абу Довуд асаридан ортиқча ат-Термизийда келтирилган ҳадисларнинг шарҳидир⁵⁹.

6. «Ал-Лубб ул-албоб фий мо йақулу ат-Термизий фил-боб» номли шарҳнинг муаллифи Шайх ул-ислом ал-Ҳофиз ибн Ҳажар ал-Асқалоний⁶⁰ (вафоти 1448 йил) бўлиб, бир жилддан иборат бу шарҳнинг қўлёзмаси Мадинаи Мунавварадаги кутубхонада сақланади. Бу жуда ҳам муҳим асар бўлиб, Имом ат-Термизий фикҳий масалаларга доир... ҳақидаги бобда» зикр қилинган ҳадисларни баён қилишга бағишланган. Ушбу ҳадислар жарҳ (иллатлари) ва уларнинг тузатиш (таъдйил)лари билан биргаликда муфассал ҳолда баён қилинган.

7. «Қут ал-муғтазий» номли асар аллома Жалолуддин ас-Суютийнинг (вафоти 1505 йил) қаламига мансуб. Бу ҳақда Ҳожи Халифанинг «Кашф аз-зунун» асарида (1-жилд, 375-бет) ҳикоя қилинади. Жалолуддин ас-Суютий ушбу шарҳида ат-Термизийнинг «Сунан» асарини юқори баҳолаб уни қуйидагича таърифлайди: «Имом ат-Термизийнинг «Сунан» асари бобларга бўлинган. Бу ҳам бир илм. Асардаги фикҳ — ҳуқуқшунослик масалалари ҳам бир илм. Саҳийҳ билан сақимни ажратувчи илални айтишлари ҳам бир илм. Уларнинг ўртасидаги ҳадис турларини зикр этиш ҳам бир илм. Ровийларнинг номлари ва лақаблари ҳам алоҳида бир илм.

⁵⁶ Ҳожи Халифа, Кашф аз-зунун, 1-жилд, 375-бет.

⁵⁷ Ал-Муборакфурий, Сийрат ал-имом ал-Бухорий, 376-бет.

⁵⁸ Ал-Буфолий, ал-Хутта, 243-бет.

⁵⁹ Ас-Саховий, аз-Завъ ал-ломиъ, 6-жилд, 102-бет.

⁶⁰ Бу шарҳ ҳақида кенгроқ маълумот олиш учун қаранг: Шокир Маҳмуд Абдулмуъним, Ибн Ҳажар ва диросатуҳу, 395-бет.

Жарҳ ва таъдийл, Расулulloҳни топган ва топмаган ровийларни белгилаш иснодли ривоят. Унда келтирганларнинг ҳаммаси ижмолий илм турларидир. Аммо тафсилийси жуда ҳам кўп. Хуллас, бу асарнинг қимматли жиҳатлари мажмуалар тўпламидир».

8. «Нафъ Қут ал-муғтазий»нинг муаллифи аллома ас-Саййид Али ибн Сулаймон ад-Думантий ал-Бажмаъвий ал-Мағрибий ал-Моликий аш-Шозилий (вафоти 1877 йил)⁶¹.

«Жомиъ ат-Термизий» нусхасининг ҳошиясида чоп этилган. Муаллиф аллома Жалолуддин ас-Суютийнинг олдин зикри ўтган шарҳини мухтасар ҳолга келтириб, китоб аслининг фойдали томонларига бир қадар халал етказганки, китобнинг номи «Нафъ Қут ал-Муғтазий» ибораси маъносини йўқотган. Бу асар Қоҳира ва Деҳлида чоп этилган.

9. «Шарҳ ал-Жомиъ лит-Термизий»нинг муаллифи ал-Ҳофиз Зайнуддин Абдурраҳмон ибн Аҳмад ибн Ражаб ал-Ҳанбалий (вафоти 1587 йил). Ушбу шарҳ ҳақида манбаларда жуда кам маълумот келтирилган.

10. «Шарҳ ал-Жомиъ лит-Термизий» ҳам Шайх ул-ислом ал-Ҳофиз ибн Ҳажар ал-Асқалонийнинг (вафоти 1148 йил) қаламига мансуб бўлиб, муаллиф уни «Саҳийҳ ал-Бухорий»га ёзган йирик шарҳи «Фатҳ ал-борий»да зикр қилган⁶².

11. «Шарҳ ал-Жомиъ лит-Термизий» аш-Шайх Абул-Ҳасан ибн Абдулҳодий ас-Санадий ал-Мадиний (вафоти 1728 йил) битган бу шарҳ жуда гўзал бўлиб, муаллиф уни ал-Ҳарам аш-Шарифда (Маккада) таълиф этган. Асар қирқ қисм (жузь)дан иборат.

12. «Шарҳ ал-Жомиъ лит-Термизий»нинг муаллифи аллома Абу ат-Таййиб (Муҳаммад ибн ат-Таййиб) ас-Санадий (ал-Мадиний), вафоти 1698 йил), бу шарҳ араб тилида «би қавлиҳи» «вақавлуҳу» дейилиб, унинг бир қисми чоп ҳам этилган.

13. «Шарҳ ал-Жомиъ лит-Термизий»нинг муаллифи аллома Сирож Аҳмад ас-арҳандий бўлиб, форс тилида битилган бу шарҳнинг айрим қисмлари нашр ҳам этилган.

14. «Мухтасар ал-Жомиъ лит-Термизий» аллома Муҳаммад ибн Уқайл ал-Болисий аш-Шофиъий (вафоти 1329 йил) қаламига мансуб бўлиб, асарнинг хусусиятлари ҳақида муфассал маълумотга эга эмасмиз.

15. «Жоизат аш-Шаъузий» номли шарҳ аллома Бадийъ уз-Замон (вафоти 1892 йил) қаламига мансуб. Бу асар «Жомиъ ат-Термизий»нинг урду тилига ағдарилган тафсирли таржимасидир.

16. «Мухтасар ал-Жомиъ лит-Термизий»нинг муаллифи аллома Нажмиддин Сулаймон ибн Абу ал-Қувво ат-Туфий ас-Сирсирий ал-Ханбалий (вафоти 1311 йил). Бу мухтасар асардан ал-Ҳофиз Салоҳиддин Халли ибн Кийкелди ал-Аълоий исмли олим ат-Термизий асарида олий санад билан ривоят қилинган юз ҳадисдан бир мажмуа яратган⁶³.

17. «Ҳадият ал-лавзаъий би-нуқот ат-Термизий» аллома Абу ат-Таййиб Муҳаммад Шамс ал-Ҳаққ ал-Азиймободий (вафоти 1911 йил) қаламига мансуб бу асар муаллифнинг вафоти туфайли охирига етмаган. Ушбу шарҳда матнларга қўшимча иснодларга тааллуқли жуда нафис тадқиқотлар ҳам мавжуддир.

18. «Шарҳ аш-шамоил лит-Термизий»нинг муаллифи аш-Шайх Абдуррауф ал-Муновий (вафоти 1621 йил) бўлиб, унинг аввали: Аҳл ал-фазлнинг қадимда ва ҳозирги замондаги шаклу шамойиллари ва ҳоказо, аллома ал-Муновий унда зикр қилган: «Унинг шарҳига биринчи бўлиб киришган тадқиқотчиларнинг яқкаю яғонаси Мавлоно Исомуддин ал-Исфараийний бўлиб, у ўзидан бурун ҳеч ким очмаган унинг сирларидан пардани кўтаришга муяссар бўдди. Лекин нақлий (анъанавий) фанлардан ҳисобланган бу фаннинг ақлий (мантикий) фаразларини у билан бирга идрок этиш ҳам борки, ҳатто у хато авҳомлардан деб ҳисобланади»⁶⁴.

19. «Ашраф ул-васоил»нинг шайх Шаҳобуддин Аҳмад ибн Ҳажар ал-Ҳайсамий ал-Маккий (вафоти 1566 йил) муаллифидир. Мусанниф зикр қилишича, бу китоб бўйича Ал-Ҳарам ал-

⁶¹ Қомус «ал-Аъом»да (5-жилд, 104-бет) бу асар ҳақида кенгроқ маълумот келтирилган.

⁶² Фатҳ ал-борий, 1-жилд, 230-бет.

⁶³ Ҳожи Халифа, Кашф аз-зунун, 1-жилд, 376-бет.

⁶⁴ Ҳожи Халифа, Кашф аз-зунун, 2-жилд, 67—68-бетлар.

Мухтарамда (Каъбатуллоҳда) дарс беришлик (тадрис) имкони унга муборак Рамазон ойдан бошлаб 18-Рамазонда ниҳоясига етказган.

20.«Шарҳ аш-шамоил лит-Термизий»нинг муаллифи аллома Саййид Муҳаммад Қосим Жассус (вафоти 1769 йил) бўлиб, бу асар Қоҳирада нашр этилган. Лекин ушбу шарҳ батамом равишда муҳаддисларнинг услубию уларнинг қизиқишларига мос бўлмаган тарзда битилган.

21.«Шарҳ аш-шамоил лит-Термизий»нинг муаллифи аллома Муслиҳиддин Муҳаммад ибн Салоҳ ибн Жалол ал-Лорий (вафоти 1572 йил) бўлиб⁶⁵, бу шарҳ араб тилида битилган. Муаллиф уни 1542 йилнинг Рамазон ойида тугатган бўлиб, муаллифнинг қаламига мансуб форсча ёзилган бошқа бир шарҳ ҳам бордир.

22.«Заҳр ал-ҳамоил аъло аш-Шамоил»нинг муаллифи аллома ас-Суютий бўлиб, бу шарҳ Мисрда чоп этилган.

23.«Жамъ ал-васоил» — Мулло Али ал-Қорий ал-Ҳаравий (вафоти 1607 йил) қаламига мансуб бўлиб, унинг қораламасини Маккаи мукаррамада 1599 йилда тугатган. Кўпчиликнинг фикрича, «аш-Шамоил»га бағишланган шарҳлардан биронтаси ҳам ундан устун эмас.

24.«Таҳзийб аш-Шамоил»нинг муаллифи аш-Шайх Муҳаммад ибн Умар ибн Ҳамза ал-Антокий (вафоти 1531 йил) бўлиб⁶⁶, Мулло Али ал-Қорийнинг юқорида зикр этилган шарҳини мухтасар қилиб тузатиб ҳадия тариқасида Қўстантаниянинг султони Боязидхонга тақдим қилган эди. Унинг бошланиши «алҳамдулиллоҳ алалзий жаъала ҳайот ал-орифийн...»⁶⁷.

25.«Шарҳ аш-Шамоил»нинг муаллифи аллома Исомуддин Иброҳим ибн Муҳаммад (ибн Арабшоҳ) ал-Исфараиний (вафоти 1536 йил). Бу шарҳ аралаш (мамзуж) бўлиб, «алҳамдулиллоҳ аллазий фаззала ал-Мустафо би-акрам аш-Шамоил» ибораси билан бошланади.

26.«Шарҳ аш-шамоил лит-Термизий» — Мулло Муҳаммад ал-Ҳанафий (вафот этган йили номаълум)га мансуб бўлиб, муаллиф ушбу шарҳини 1520 йилда тугатган.

27.«Шарҳ аш-Шамоил лит-Термизий»нинг муаллифи Муҳаммад Ошиқ ибн Умар ал-Ҳанафий (вафоти 1629 йил) бўлиб, ушбу аллома ўз шарҳида: У «аш-Шамоил»ни Маҳмуд ал-Малик ибн Шамсиддин номи билан машҳур ўз устози аш-Шайх Абдуллоҳ ал-Ансорийдан ривоят қилганлиги ҳақида ёзади. Аш-Шайх Аҳмад Али «Шарҳ аш-Шамоил»нинг ҳошиясига мухтасар битган бўлиб, унинг бир нусхаси аш-Шайх Шамс ул-Ҳаққ кутубхонасида сақланади⁶⁸.

28.«Аш-Шамоил»нинг туркча таржимасини амалга оширган Исҳоқ Хўжа Аҳмад Афанди (вафоти 1708 йил) номи билан машҳур бўлган Аҳмад Хайруддин ал-Айдийний бўлиб, унинг ҳақида муфассал маълумотга эга эмасмиз.

29.«Аш-Шамоил»нинг туркча назмий ифодасини Мазлум Зода номи билан танилган Мустафо ибн Ҳусайн ал-Ҳалабий бажарган бўлиб, муаллиф бу асарини 1745 йилда тугатган.

30.«Баҳор Хулд» Кофий — бу урду тилида битилган гўзал бир назмий асар бўлиб, чоп ҳам этилган.

31.«Ал-Мавоҳиб ал-Ладунийя аъло аш-шамоил ал-Муҳаммадийя»нинг муаллифи аллома аш-Шайх Иброҳим (Ибн Муҳаммад) ал-Бухорий (вафоти 1847 йил). Бу «аш-Шамоил»нинг мухтасар тарздаги шарҳи бўлсада, жуда фойдали. Асар 1835 санада ал-Жомиъ ал-Азҳарда таълиф этилган. Унинг аввали «алҳамдулиллоҳ ал-муставжаб ли-қулли камол ан-нуъут би-қулли таълийм ва жамол» ибораси билан бошланади.

32.«Ал-Кавкаб ад-дуррий аъло ат-Термизий» номли шарҳнинг муаллифи Рашид Аҳмад ал-Канқуҳий бўлиб, бу икки жилддан иборат қимматли шарҳ Ҳиндистонда чоп этилган.

33.Олим Муҳаммад Анвар Шоҳ ал-Кашмирий қаламига мансуб асар «Ал-Аърф аш-шазий

⁶⁵ Фуод Сезкин. Таърих ат-турок ал-арабий, 1-жилд, 249-бет.

⁶⁶ Ас-Сомий. Қомус ал-Аълум, 7-жилд, 208-бет.

⁶⁷ Ҳожи Халифа. Кашф аз-зунун, 2-жилд, 67-бет.

⁶⁸ Ал-Муборакфурий. Сийрат, 388-бет.

аъллол-Жомиъ ат-Термизий» деб аталиб, бу шарҳ ҳам икки жилдда Ҳиндистонда чоп этилган⁶⁹.

ИЛМУ АМАЛИ ИБРАТЛИ АЛЛОМА

Машҳур муҳаддис Абу Исо ат-Термизийнинг шахсий ҳаёти ва баркамол ижодининг ҳар томонлама ўрганилиши туфайли буюк бобокалонимизнинг ҳозирги давримиз учун ҳам ўрناق бўладиган кўп ибратомуз фазилатларининг гувоҳи бўламиз. Энг аввало, ат-Термизийнинг ёшлигидан илм-фанга ғоятда чанқоқлиги ва зўр ҳавас билан қизиқиши, бу борада ҳар қандай қийинчиликларга ҳам бардош бериб ўз мақсади, яъни ўз билимини ошириш йўлидаги жидду-жаҳди катта-катта таҳсинга сазовордир.

Ёзма манбаларда келтирилишича, ҳадисшунослик илми саккизинчи асрнинг иккинчи ярмидан ўн биринчи аср ўрталаригача асосий ва зарурий машғулотлардан бири даражасига айланган. Бу даврда Шарқнинг турли мамлакатларидан бўлган тўрт юздан ортиқ муаллифлар ана шу илм (ҳадисшунослик) билан шуғулланганлар⁷⁰.

Маълумки, ўз билимини ошириш борасида ат-Термизий кўпгина хорижий мамлакатларни зиёрат қилган. Элма-эл кезиб, чўлу биёбонлар ошиб ровийлардан эшитган ҳадисларини йитиш билан шуғулланган. Уларни тартибли равишда ёзиб қайд қилиш билан бирга ушбу ҳадисларни қанчалик даражада саҳийҳ, ҳасан ёки заиф, мавзу (сохта, ўйлаб чиқарилган) эканлигини қайта-қайта текширган, илмий равишда чуқур тадқиқ этган. Алломанинг шогирдлари орасида турли миллат вакиллари ҳам бўлган.

Ёши қирқдан ошган ва турли мамлакатлар олимларидан таълим олган ат-Термизий ҳам Имом ал-Бухорий машҳур бўлган пайтда етук олим даражасида танилган. Иккала олим ўртасида 863—868 йиллар ораларида Нишопурда кўпдан-кўп самарали илмий мунозаралар, самимий дўстона учрашувлар бўлган⁷¹. Ат-Термизий ўз асарлари учун кўпгина фойдали маълумотларни ал-Бухорий билан бўлган учрашувларида олганлигини ёзади⁷².

Абу Исо ат-Термизий асарлари ҳозирда ҳам ўз қимматини йўқотган эмас. Унинг «Ал-Жомиъ ас-саҳийҳ», «Аш-шамоил ан-набавиййа» каби асарларида келтирилган ҳадиси шарифлар катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб инсонларни ҳалол, адолатли, иймон-эътиқодли, диёнатли, покиза, меҳнатсевар, мурувватли, раҳм-шафқатли, ота-она, аёлларга нисбатан ҳурмат-эътиборли бўлишга чорлайди.

Бу ибратли панд-насихатлар ва ўғитлар халқимизни, жамиятимиз аҳлини, айниқса ёш авлодни тарбиялашда беқиёс аҳамият касб этишини алоҳида таъкидлаш ўринлидир. Ат-Термизийнинг асарлари фақат диний илмлар мажмуасига оид бўлиб қолмасдан, балки дунёвий илмларга оид маълумотларга ҳам бойдир. Масалан, унинг бош асари бўлган «ал-Жомиъ ас-саҳийҳ»да тарих, мантиқ ҳуқуқшунослик, табобат, зироатга оид кўплаб қимматли маълумотларни учратамиз. Араб тилини ривожлантиришда ат-Термизийнинг хизматлари катталигини замонавий олимлар қайта-қайта таъкидлайдилар.

Хулоса қилиб айтганда, буюк бобокалонимизнинг шахсий ҳаёти ва унинг бой маънавий меросини чуқур ва ҳар томонлама ўрганиш ҳам илмий, ҳам амалий жиҳатдан катта аҳамиятга эгадир.

⁶⁹ Нуриддин Атар. Ал-Имом ат-Термизий, 407-бет.

⁷⁰ А. Б. Халидов. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. Москва, 1985, стр. 143.

⁷¹ Ибн Хапликон. Вафойот ал-аъйон, 3-жилд, 407-бет.

⁷² Шамсуддин аз-Заҳабий. Сийар аъллом ан-нубало, 12-жилд, 404-бет.

АЛ-ҲАКИМ АТ-ТЕРМИЗИЙ

Унинг тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн ал-Ҳасан⁷³ ибн Башир ал-Ҳаким ат-Термизий бўлиб, таржимаи ҳолига оид маълумотлар ўрта аср араб муаллифларидан Тожуддин ас-Субкий, ал-Хатиб ал-Бағдодий, Ибн Ҳажар ал-Асқалоний, ас-Сулламий ва бошқалар асарларида, шунингдек, унинг ўзининг қаламига мансуб «Бадъу шаъни Абу Абдуллоҳ» («Абу Абдуллоҳ ишининг бошланиши») номли автобиографик рисоласида келтирилган⁷⁴.

Унинг мазкур шаклдаги тўлиқ исми аллома томонидан ёзилган «Наводир ул-усул фи маърифат ахбор ар-расул» («Расулulloҳ хабарлари ҳақидаги нодир усуллар»), «Илм ул-авлиё» («Валийлар (ёки авлиёлар) илми»), «Хатм ул-авлиё» («Авлиёларнинг охиргиси») ва «Назоир ул-Қуръон» («Қуръон ибратлари») каби асарларнинг номлари ёинки муқаддима қисмларида ҳам айнан шу тарзда келтирилган. Ал-Ҳаким ат-Термизий таваллуд топган сана хусусида ҳам ёзилган манбалар ва адабиётларда турли йиллар келтирилган. Одатда, ўрта асрларга оид ёзма манбаларда аксар ҳолларда муаллифнинг фақат вафот этган йили кўрсатилиб, таваллуд этган санаси келтирилмайди. Жумладан, таниқли олим Ҳожи Халифа ўзининг «Кашф уз-зунун» номли машҳур асарининг бир неча ўринларида ал-Ҳаким ат-Термизий вафотини ҳижрий 255 (мелодий 869) йил деб кўрсатган. Шунингдек, алломанинг Термиз шаҳри яқинида жойлашган мақбараси устида ўрнатилган қабртошдаги битикларда ҳам унинг ҳаёти ҳақида баъзи маълумотлар келтирилиб, вафот этган санаси ҳижрий 255 (мелодий 869) деб ёзилган. Бошқа баъзи манбаларда ҳам унинг мазкур санада вафот этганлиги қайд этилади. Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг узоқ — 116 ёинки 120 йил умр кўрганлигини эътиборга олсак, аллома саккизинчи асрнинг ўрталарида (тахминан 750—760 йиллар оралиғида) таваллуд топганлиги аён бўлади. Айни вақтда баъзи замонавий тадқиқотчилар унинг таваллуди ва вафоти ҳақида батамом бошқа саналарни кўрсатганлар. Жумладан, ал-Ҳаким ат-Термизийнинг ҳаёти ва унинг таълимотини чуқур ўрганган мисрлик таниқли олим Абдулфаттоҳ Абдуллоҳ Барака ал-Ҳаким ат-Термизийни ҳижрий 205 (мелодий 820) йилда Термиз шаҳрида таваллуд топиб, узоқ умр кўриб, ҳижрий 320 (мелодий 932) йилда 112 ёшида вафот этганлиги ҳақида ёзади⁷⁵. Мана шуларни хулоса қилиб айтиш мумкинки, бу йўналишда келажакда олиб бориладиган чуқур илмий тадқиқотлар аллома ал-Ҳаким ат-Термизий таваллуди ва вафоти саналарини аниқлаш имконини беради, деб ўйлаймиз. Унинг мақбараси Термиз шаҳрининг яқинида Амударё бўйида жойлашган.

Термиз шаҳри ҳақидаги қимматли маълумотларни араб географлари ал-Муқаддасий (Аҳсан ут-тақосим фи маърифат ал-ақолийм), ал-Истаҳрий (ал-Масолик вал-мамолик), ал-Балазурий-Футуҳ ул-булдон ва бошқа қатор муаллифларнинг асарларида учратамиз. Мазкур манбаларда таъкидланишича, ал-Ҳаким ат-Термизий туғилган Термиз шаҳри ҳам IX асрда Мовароуннаҳрнинг энг йирик ва обод шаҳарларидан бири сифатида машҳур бўлган. Шаҳарда исломий илм ва маданият юксак даражада тараққий этган. Илм-фаннинг турли соҳалари, жумладан, исломий илмлар бўйича Термиз шаҳридан етишиб чиққан кўплаб алломалар ат-Термизий нисбаси билан бутун дунёда машҳур бўлганлар. Жаҳоний эътиромга сазовор бўлган термизлик буюк сиймолардан бири ал-Ҳаким ат-Термизийдир. Афсуски, ал-Ҳаким ат-Термизийнинг болалик ва ёшлик йиллари ҳақида манбаларда аниқ маълумотлар учратмадик. Унинг ота-онаси ҳақидаги баъзи хабарлардан маълум бўлишича, унинг отаси Али ибн ал-Ҳасан ўз даврида ҳадис илмининг кўзга кўринган олимларидан бири сифатида машҳур бўлган. Араб тарихчиси ал-Хатиб ал-Бағдодий ўзининг машҳур «Тарихи Бағдод» («Бағдод тарихи») номли

⁷³ Баъзи муаррихлар, масалан, аш-Шаароний ўзининг «ат-Табақот ал-кубро» асарининг 78-саҳифасида ал-Ҳусайн деб келтирган.

⁷⁴ Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг «Хатм ул-авлиё» асарини нашр этган доктор Усмон Яҳя унинг муқаддима қисмига ушбу рисола ҳам қўшиб чоп этган.

⁷⁵ Ал-Ҳаким ат-Термизий ва назариятуху фил-вилоя, 35-бет.

асарида ёзишича, у мусулмон оламининг энг йирик марказларидан саналган Бағдод шаҳрида бўлиб, ўша даврнинг машҳур олиму уламолари билан ҳадис илмининг турли масалалари бўйича қизғин баҳс ва мунозараларда иштирок этган. Ал-Ҳаким ат-Термизий ўзининг автобиографик рисоласи «Бадъу шаъни Абу Абдуллоҳ» ва «Ар-Раъд аълол-муаттила» каби асарларида ёзишича, унинг онаси ва бобоси ҳам ўз даврида ҳадис илмининг етук билимдонларидан бўлган. Бу маълумотлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, ал-Ҳаким ат-Термизий илм-маърифат юксак қадрланадиган, зиёли бир хонадонда дунёга келиб, мана шу илмий-маънавий муҳитда ўсиб улғайган. Охир оқибатда мазкур омиллар таъсирида унинг маънавий дунёси ва илмий тафаккури шаклланиб, камолга етган. Айни вақтда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ал-Ҳаким ат-Термизийнинг илмий камолотида унинг отаси Али ибн ал-Ҳасаннинг хизматлари бениҳоя катта. Чунончи, у ўз фарзанди учун нафақат меҳрибон ва ғамхўр ота, балки унга нисбатан талабчан мураббий ва маърифатли устоз мақомида ҳам бўлган. Бу хусусда ал-Ҳаким ат-Термизий ўз китобларидан бирида шундай ҳикоя қилади:

— Оллоҳ таоло мени устозим — волидимдан жудо қилганда мен саккиз ёшда эдим. Унинг саъй-ҳаракатлари боис мен илм олишга шундай берилиб кетгандимки, китоб мутолаа қилиш мен учун асосий машғулот бўлиб қолган эди. Ваҳоланки, менинг тенгқурларим ўйин-кулги ва вақти хушлик билан банд бўлардилар. Волидимнинг ижтиҳодлари туфайлик мен шу ёшимда «Илм ал-осор» (Қадимий ривоятлар (ҳадислар) ҳақидаги илм) ва «Илм ар-рай» («Эътиқод ҳақидаги илм») билимларини тўлиқ эгаллаб олган эдим...

Отаси вафотидан кейин ал-Ҳаким ат-Термизий ўз шаҳридаги етук олимлардан асосан тафсир, ҳадис ва фикҳ илмларидан сабоқ олади. Унинг термизлик муҳаддислар Абу Муҳаммад Солиҳ ибн Муҳаммад ибн Наср ат-Термизий, Солиҳ ибн Абдуллоҳ ат-Термизийдан ҳадис илмини ўрганганлиги ҳақида манбаъларда аниқ маълумотлар келтирилган⁷⁶. Шундан сўнгра аллома Фаридуддин ал-Атторнинг ёзишича, ёши йигирма еттига етганда ал-Ҳаким ат-Термизий икки ўртоғи билан ўша пайтда бутун Шарқда илму маърифатнинг энг йирик марказларидан бири саналган Бағдодга бориб илм олишни ният қилганда бирдан онаси бетоб бўлиб қолади ва унга: «Эй ўғлим, мен бир муштипар, заифа аёл бўлсам, менга сендан бўлак бошпаноҳ бўлиб ёрдам берадиган бирор кимса бўлмаса, менинг бутун борлиғим фақат сен билан боғлиқ бўлса. Сен мени кимга ташлаб кетмоқчисан?» — деб унга илтижо қилади. Волидасининг бу сўзлари ал-Ҳаким ат-Термизийга қаттиқ таъсир қилиб, у илм талабидаги ушбу сафаридан воз кечади. Унинг икки ўртоғи эса ўз сафарларига отланиб йўлга тушадилар. Сўнгра, ушбу воқеадан кейин талай вақт ўтгач, ал-Ҳаким ат-Термизий Бағдодга боролмаганлиги учун ғоятда афсусланиб, мақбаралардан бирининг ёнида йиғлаб хафа бўлиб турганида унинг ёнида юзидан нур ёғилиб турган бир шайх пайдо бўлиб, ундан йиғлашининг сабабини сўрайди. Ал-Ҳаким унга юз берган воқеани бирма-бир айтиб беради. Шунда шайх: Истасанг, мен сенга ҳар куни турли илмлардан сабоқ бериб, сени ўқитаман, дейди. Ал-Ҳаким унинг бу сўзига дарҳол рози бўлади. Бу ҳол бир неча йил давом этади. Сўнгра у билса бу киши Хизр алайҳиссалом эканлар. Унинг бу саодатли марҳаматга эришиши волидаи мушфиқасининг дуоси барокотидан бўлган эди⁷⁷. Айни шу воқеа бошқа манбаларда бироз бошқачароқ тарзда ҳикоя қилинади...

Бу ҳикоя ҳақиқатми ёки афсонавий ривоятми, қандай бўлмасин унинг оиласи ҳақида муайян даражада тасаввур беради. Чунончи, ушбу ҳикоядан маълум бўлишича, у ота-онасининг яккаю ягона фарзанди бўлган, онасининг илтижосига қараганда уларнинг оиласида ал-Ҳакимдан бошқа унга бошпаноҳ бўлиб, қарайдиган кимса бўлмаган. У ўз онасига меҳрибон, уни боқувчисиз ташлаб кетишга журъат қилмаган — оилапарвар, қанчалик илм олишга иштиёқи кучли бўлгани билан ўз волидасининг сўзига қулоқ солиб, унинг дуосини олганлиги боис охир-оқибатда илм олишда ҳам ўз матлабига эришади. Шунингдек, манбаларда унинг оилавий аҳволи, рафиқасининг солиҳа, тақводор, покиза аёл эканлиги, оилада олтита фарзанди

⁷⁶ Аш-Шайх Комил Муҳаммад Муҳаммад Авайда. Ал-Ҳаким ат-Термизий, 5—6-етлар.

⁷⁷ Ал-Ҳаким ат-Термизий ва назариятуху фил-вилоя, 31—32-бетлар.

бўлганлиги ҳақида ҳам баъзи маълумотлар келтирилган.

АЛ-ҲАКИМ АТ-ТЕРМИЗИЙНИНГ УСТОЗЛАРИ

Айни вақтда ал-Ҳаким ат-Термизий сабоқ олган устозлари ҳақида манбаларда келтирилган маълумотлардан қуйидагиларни айтиш мумкин:

1. Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг биринчи устози, юқорида зикр этилганидек, унинг отаси Али ибн ал-Ҳасан ат-Термизий эди. Бу ҳақдаги маълумотлар ал-Хатиб ал-Бағдодийнинг «Тарихи Бағдод» (2-жилд, 373-бет) номли асарида келтирилган.

2. Қутайба ибн Саъийд ас-Сақафий ал-Балхий ҳақидаги маълумотлар ҳам ал-Хатиб ал-Бағдодийнинг «Тарихи Бағдод» (4-жилд, 264-бет) номли асарида келтирилади. У илм олиш талабида ёшлигидан кўп мамлакатларга сафар қилган. Шу мақсадда Бағдод, Макка, Мадина, Шом ва Миср каби мамлакатларга борган. Ўз даврининг етук муҳаддисларидан ҳисобланган Молик ибн Анас, Ал-Лайс ибн Саад, Абдуллоҳ ибн Лаҳийъа, Яқуб ибн Абдурахмон, Ҳамод ибн Зайд, Исмоил ибн Жаъфар, Суфён ибн Уйайнадан ҳадислар эшитган. Ўз навбатида Қутайба ибн Саъийддан ҳам Аҳмад ибн Ҳанбал, Абу Бакр ибн Абу Шайба, Юсуф ибн Мусо, Абу Довуд ас-Сижистоний, Иброҳим ал-Ҳарбий, Мусо ибн Ҳорун, абу Зуръа, Имом ал-Бухорий ва Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож («Саҳийҳ» асарларида) ва улардан бошқа кўплаб йирик олимлар ҳадислар ривоят қилганлар. У тахминан ҳижрий 150 (мелодий 767) йилда таваллуд топиб, қарийб тўқсон йил умр кўриб, ҳижрий 240 (854 мелодий) йилда ўзи узоқ муддат истиқомат қилган Балхнинг Буғлон номли қишлоғида вафот этган.

3. Солиҳ ибн Абдуллоҳ ат-Термизий. Унинг ҳақидаги мухтасар маълумотлар ал-Хатиб ал-Бағдодийнинг «Бағдод тарихи» (1-жилд, 315-бет) ва Ибн Ҳажар ал-Асқалонийнинг «Лисон ал-мейзон» (3769 рақамда) каби асарларида келтирилган. У узоқ муддат Бағдодда яшаб Молик ибн Анас, Ҳамод ибн Яҳя ал-Абах, Абдулворис ибн Саъийд, Абсар ибн ал-Қосим, Шурайк ибн Абдуллоҳ, Жаъфар ибн Сулаймон, Фараж ибн Фазола, Умар ибн Ҳорун ал-Балхий каби олимлардан ҳадис илмидан сабоқ олган. Шунингдек, Солиҳ ибн Абдуллоҳ ат-Термизийдан, Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Ҳанбал, Абу Зуръа, Абу Ҳотам ар-Розийон ва бошқа олимлар ҳадислар ривоят қилганлар. Тарихчи Ибн Ҳиббон ўзининг «ас-Сикот» номли асарида унинг ҳақида ёзиб «Солиҳ ибн Абдуллоҳ ат-Термизий «Соҳиб суннат ва фазл» деб таъкидлаган.

4. Солиҳ ибн Муҳаммад ат-Термизий. Унинг исми шарифи ал-Хатиб ал-Бағдодийнинг «Тарихи Бағдод», Шамсуддин аз-Заҳабийнинг «Мейзон ал-эйтидол» ва шунингдек «Лисон ал-мейзон» каби асарларида зикр қилинган. У Муҳаммад ибн Марвон ал-Садайдан ҳадислар ривоят қилган, шунингдек, ҳаж ибодатини адо этиш учун бораётганда Бағдодда тўхтаб Ҳамдон ибн Зуннун ва ўз юртдоши ал-Қосим ибн Ибод ат-Термизийдан ҳадислардан сабоқ олганлиги маълум. Абул Ҳасан ибн ал-Хилал ал-Мукрий ундан ҳадислар ривоят қилган. Баъзи манбаларда унинг муржиъа оқимига мансуб бўлганлиги, уларга пора бериб бир қанча муддат Термиз қозиси лавозимида фаолият кўрсатганлиги ҳақида ҳам қайд этилган.

5. Суфён ибн Вакийъ. Таниқли тарихчи Шамсуддин аз-Заҳабий ўзининг «Мейзон ал-эйтидол» номли асарида (2-жилд, 173-бет) унинг исмини Суфён ибн Вакийъ Ибн ал-Жарроҳ Абу Муҳаммад ар-Равосий деб тўлиқ келтирган. Муаррих Ибн Ҳиббоннинг ёзишича, унга отаси Вакийъ ибн ал-Жарроҳ варроғини (ёзганларини оққа кўчирувчисини) алмаштиришни маслаҳат берган, чунки у (варроғ) унга чалкаш, мавқуф ҳадисларни ҳам ёзиб келаверганлиги сабабли кўп азиятга мубтало бўлган экан. Суфён ибн Вакийъ фозил ва ҳақиқатгўй шайх бўлиб, Ибн ал-Ҳиббоннинг ёзишича, ҳижрий 247 (мелодий 861) йилда вафот этган.

Ал-Ҳасан ибн Умар ибн Шафиқ ал-Балхий. Унинг тўлиқ исми ал-Ҳасан ибн Умар ибн Шафиқ ибн Асмоъ Абу Али ал-Жармий ал-Басрий бўлиб, Ал-Хатиб ал-Бағдодийнинг «Тарихи Бағдод» асарида зикр қилинишича (7-жилд, 355-бет), у тижорат ишлари билан кўпинча Балхга бориб тургани учун ал-Балхий нисбати билан машҳур бўлган, сўнгра у Бағдодга бориб унда отасидан,

Абдулворис ибн Саъийд, Жаъфар ибн Сулаймон ва бошқалардан ҳадислар ривоят қилган.

Ал-Ҳасан ал-Балхийдан Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Ҳанбал, Абу Зуръа, Абу Ҳотам ар-Роziён, Мусо ибн Исҳоқ ал-Ансорий ва ал-Ҳасан ибн ат-Таййиб ал-Шижобийлар ҳадислар ривоят қилган. Унинг ҳақида Абу Зуръа ва Имом ал-Бухорий каби алломалар ҳам таҳсинга лойиқ фикрларни айтганлар. Ал-Ҳасан ал-Балхий 230 ҳижрий (845 мелодий) йидда вафот этган.

7. Аҳмад ибн Ҳизравайҳ. Унинг тўлиқ исми Абу Хомид Аҳмад ибн Ҳизравайҳ ал-Балхий бўлиб, унинг ҳақидаги қисқача маълумотлар Абу Нуаймнинг «ал-Ҳилъа» (10-жилд, 42-бет), Абу Абдураҳмон ас-Сулламийнинг «ат-Табақот» (103—106-бетлар) номли асарларида келтирилади. Улар ёзишларича, Аҳмад ибн Ҳизравайҳ Хуросоннинг йирик машойихларидан бири бўлган. У Абу Туроб ан-Нахшабий Ҳотам ал-Асамнинг суҳбатида бўлиб, Абу Язийд ал-Бистомий билан учрашган. Замондошларининг фикрича, у олийҳиммат, ҳақиқатгўй киши бўлган. Вафоти ҳижрий 240 (мелодий 854) йилга тўғри келади.

8. Абу Туроб ан-Нахшабий. Абу Туроб ан-Нахшабийнинг тўлиқ исмини тарихчилар Асқар ибн Муҳаммад Ҳасийн Абу Туроб ан-Нахшабий деб келтирганлар. Ас-Сулламий «Табақот ас-суфиййа», Тожуддин ас-Субкий «Табақот аш-шофоиййа ал-кубро» номли асарларида Абу Туроб ан-Нахшабийнинг Хуросоннинг энг буюк машойихларидан бири бўлганлигини, у ўз илми, футуввати, зоҳидлик ва ҳудожўйлиги билан алоҳида ажралиб турганлигини таъкидлайдилар. Тожуддин ас-Субкийнинг таърифлашича, Абу Туроб ан-Нахшабий бешак ўз даврининг улуғ шайхи бўлиб, илм ва динни ўзида тўла мужассам қилган зот бўлган.

У Абу Ҳотам ал-Аттор ал-Басрий, Ҳотам ал-Асами ал-Балхий каби олимлар билан мулоқотда бўлиб ҳамкорлик қилган. У турли олимлардан кўплаб ҳадислар ёзиб олган, Имом аш-Шофиъий асарларини чуқур ўрганган. У Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Нумайр, Нуайн ибн Ҳамод, Аҳмад ибн Наср ан-Найсобурий каби олимлардан ҳадислар ривоят қилган. Ўз навбатида Абу Туроб ан-Нахшабийдан Аҳмад ибн ал-Жаловъ, Абу Бакр ибн Осим, Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Ҳанбал ва бошқалар ҳадислар ривоят қилганлар. Абу Абдуллоҳ ибн ал-Жаловъ шундай деган: Мен ҳаётимда олти юз шайхни учратганман, лекин уларнинг орасидан тўрттасига ўхшаганини сира кўрган эмасман. Улардан энг биринчиси, шубҳасиз, Абу Туроб ан-Нахшабийдир. Ибн ас-Салоҳ қолган учталари: ушбу Абдуллоҳнинг отаси Яҳя ал-Жаловъ, Абу Убайд ал-Иусрий ва Зуннун ал-Мисрийдир — розия оллоҳу анҳум деган.

9. Яҳя ибн Маоз ар-Розий. Унинг ҳақидаги мухтасар маълумотлар ал-Хатиб ал-Бағдодийнинг «Тарихи Бағдод», ас-Сулламийнинг «Табақот ас-суфиййа» ва бошқа баъзи асарларда келтирилган. У Исҳоқ ибн Сулаймон ар-Розий, Маккий ибн Иброҳим ал-Балхий ва Али ибн Муҳаммад ат-Танофусий каби олимлар ҳадисларидан сабоқ олган. Ундан эса Рай, Ҳамадон ва Хуросоннинг бошқа шаҳарларидан келган олимлар исноди кам бўлган ҳадисларни ривоят қилганлар.

Яҳя ибн Маоз ар-Розий аксар умрини Нишопурда ўтказиб, то вафотигача шу ерда яшади. Шу орада у Бағдодга ҳам келган эди ва шунда шаҳардаги суфий машойихлар унинг ҳузурида тўпланишиб, илмий мунозаралар қилганлар. Сўнгра у Бағдоддан чиқиб Балхга, ва бирмунча муддат Балхда яшагач, яна қайтиб Нишопурга келади, 258 ҳижрий (872 мелодий) санада шу ерда вафот этади.

10. Яқуб ибн Шайба ибн ас-Салт. Унинг тўлиқ исми Яқуб ибн Шайба ибн ас-Салт ибн Асфур Абу ас-Садусий бўлиб, у асли Басра аҳлидан. Яқуб ибн Шайба ҳақидаги маълумотлар тарихчи Шамсуддин аз-Заҳабийнинг «Тазкират ул-ҳуффоъ» («Ҳофизлар ҳақида тазкира»), ал-Хатиб ал-Бағдодийнинг «Тарихи Бағдод» номли асарларида келтирилган. Молик ибн Анаснинг гапига қараганда, у асли бағдодлик фақиҳлардан саналган, кўплаб ҳадислар ривоят қилиб, қатор асарлар ҳам яратган.

У Али ибн Осим, Язид ибн Ҳорун, Аффон ибн Муслим, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Ансорий, Асвад ибн Омир, Яҳя ибн Абу Бакр ва уларга ўхшаш кўплаб олимлардан ҳадислар эшитган.

Ундан ҳадис ривоят қилганлардан ўғлининг ўғли (набираси) Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Яқуб,

Юсуф ибн Яқуб ибн Исҳоқ ибн ал-Баҳлул кабиларни кўрсатиш мумкин. Яқуб ибн Шайба ҳижрий 262 (мелодий 876) йилда вафот этган.

Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг юқорида номлари зикр этилган устозларидан олган билими, ўз даврининг йирик алломаси даражасигача етишида салмоқли таъсир кўрсатган, албатта. Айни вақтда шуни ҳам таъкидлаш керакки, ал-Ҳаким ат-Термизий амал қилган ўзига хос сўфиёна нуқтаи назар, унинг тутган фикҳий йўли ҳадисларни ривоят қилишда муҳаддисларнинг анъанавий йўлларида фарқ қилиши баъзи олиму уламоларнинг ғазабини келтириб, охири-оқибатда унга кўп ташвиш келтирди. Шу билан бирга ал-Ҳаким ат-Термизийни муайян бир сўфий мактабига мансуб этиш ҳам қийин, чунки у юқорида кўриб ўтганимиздек, Хуросоннинг энг буюк шайхларидан саналган Абу Туроб ан-Нахшабий ва Аҳмад ибн Ҳадравайҳ билан яқин муносабатда бўлган, Яҳя ибн ал-Жалоъ ал-Бағдодий билан ҳамкорлик қилган, Шом мактабининг шайхларидан бири ал-Антокийнинг асарларини ўзлаштириб унга шогирд мартабасида бўлган. Ушбу Шом мактабининг Миср мактаби билан алоқалари ҳам мустаҳкам бўлганлиги ва ниҳоят ал-Ҳаким ат-Термизийнинг Нишопурда ал-Маломатийлар мактаби билан боғлиқлиги ҳам юқоридаги фикримизни тасдиқлайди.

Юқорида баён қилганлардан аён бўлаётирки, аллома ал-Ҳаким ат-Термизий ўзининг узоқ умри давомида бир қанча босқични босиб ўтган. Бинобарин, ёзма манбаларга, биринчи навбатда унинг автобиографик тусдаги «Бадъ шаан Аби Абдуллоҳ» номли асарига таянган ҳолда муҳаддиснинг ҳаётини куйидаги босқичларга бўлиш мумкин:

Биринчи босқич — ал-Ҳакимнинг саккиз ёшгача бўлган болалик даври. Афсуски, биз унинг мана шу даврдаги ҳаёти ҳақида аниқ маълумотларга эга бўлмасакда, лекин тахмин қилиш мумкинки, унинг болалик йиллари кўпчилик тенгқурлариники каби одатдагидай ҳар хил ўйинлару кўнгилочар машғулотларга тўлиқ бўлмаган. Чунончи, тасаввур қилиш мумкинки, агар шу алфозда бўлганда унинг яқин келажакда илму ирфон билан жиддий шуғулланиши учун (бу ўйинқароқликлар) имкон бермаган бўларди. У бир лаҳзада улардан воз кечиб ўз устозларининг жиддий сабоқларига маънавий тайёр бўлмаган бўларди. Шу боис комил ишонч билан айтиш мумкинки, у ўзини ёшлиқдан илму маърифатини чигал сўқмоқларни енгиб ўтадиган мураккаб имтиҳонларга маънавий ва руҳий жиҳатдан ҳар томонлама тайёрлай бошлаган эди.

Иккинчи босқич – ал-Ҳаким ат-Термизийнинг саккиз ёшидан то йигирма етти ёшигача бўлган умрини қамраб олади. Бу даврда унинг бир устози бўлиб, у бор имконияти ва маҳоратини ал-Ҳакимни турли илмлардан чуқур билим олишига сарфлайди, шунга астойдил раҳномалик қилиб унга ўз иноятини кўрсатади. Гарчанд ушбу шайх (устоз) ҳақида аниқ маълумотлар бўлмаса-да, у ўз шогирдини фақат илм йўлига, хусусан илм ал-асор (археология, қадимшунослик) ва илм ар-рай (диний масалаларда ўз фикрини билдириш) каби илмларни чуқур эгаллашига қаратади. Бу вазифа осон вазифалардан эмас эди⁷⁸.

Ушбу илмлар билан шуғулланишни ал-Ҳаким ат-Термизий ҳатто Маккага — Байтуллоҳ ал-Ҳарамга ҳаж ибодатини адо этиш учун бораётганида Ироқда тўхтаб ўтганида ҳам давом эттиради. Ўша пайтда унинг ёши йигирма еттига яқинлашиб қолган эди. Айтиш керакки, айнан мана шу сафарлар давомида турли олимлардан олган билимлари унинг илмий ҳаётида сезиларли из қолдирган эди. Манбаларда кўрсатилишича, ўз ҳаётининг айнан шу босқичида ал-Ҳаким ат-Термизий ҳадис ва фикҳ илмларига алоҳида эътибор берган.

Ал-Ҳаким ат-Термизий ҳаётининг *учинчи босқичи* Қуръони каримни ёд олиш ва уни чуқур ўрганиш билан бевосита боғланган. У Оллоҳнинг каломини ёд олишга алоҳида иштиёқ билан киришади, кечани кундузга улаб уни ёд олади, бу машғулотдан унинг қалби ҳаловату алоҳида завқ-шавққа тўлади. У энди раббоний руҳдаги асарларга ғоятда берилиб, улардаги ибратли мавъизалар, охират ишларига доир маълумотлар, тариқатга бошловчи пири муршидларнинг ҳикоятларини алоҳида қизиқиш билан ўрганади. Шу омиллар таъсирида у ақлий йўналишдан (иттижоҳ) батамом руҳий йўналишга таважжух қилади. Мана шу фикр-мулоҳазаларни жамлаб,

⁷⁸ Ал-Ҳаким ат-Термизий ва назариятуху фил-вилояти, 45-бет.

бу босқични ал-Ҳаким ат-Термизий ҳаётидаги бурилиш даври (фитрат ат-таҳаввул) деб атасак, айна ҳақиқат бўлур эди. Бинобарин, шу даврда у рўза тутиш, намоз ўқиш, Қуръон тиловат қилиш каби ибодатларга батамом берилиб кетади. Лекин шу билан бирга бу даврда у муайян бир усул, ёинки бирон-бир хос тариқатга эга эмасди. Унинг ўз таъбири билан айтганда, токи унинг қўлига ал-Антокийнинг китоби тушгунга қадар шу йўсунда ҳаёт кечирган, кейин эса ал-Антокийнинг фикрларидан таъсирланиб ўз нафсини риёзат (риёзат ан-нафс) чекишига йўл қўйган. Мана шу пайтдан эътиборан унинг ҳаётида узоқ ва машаққатли бошқа бир давр бошланадики, бунда у ўзини ҳеч бир аямасдан риёзат чекишга, хилма-хил имтиҳону синовларга мубтало қилади. У узлат ва хилватни, одамлардан ўзини четга олиб узоқ тутишни ихтиёр қилади.

Мана шу жараёнлар оқибатида у ўз тариқатини яратдики, натижада кечалари унинг атрофида кўплаб издошлари ва маслакдошлари тўпланишиб баҳсу мунозаралар уюштирадилар, дуо ва тазарруълар билан ўз шуурларини изҳор қилдилар. Афтидан, мана шу баҳсу мунозаралар пайтида ўзининг чуқур мазмунга эга бўлган сўфийлик тажрибалари ҳақидаги ошкора баёнотлари туфайли диний масалаларнинг баъзи жиҳатлари, хусусан, илм ар-раъй, ёинки илм ал-осор, ҳатто тасаввуф илмларига доир фикрлари билан ўз замонидаги қатор олимларнинг қаҳру-ғазабини кўзгаб, уларнинг шиддатли ҳужумларига дучор бўлади. Натижада ал-Ҳаким ат-Термизий устида гап сўзлар кўпайиб, уни ҳавойи гапларга берилишда ва бидъатда айблай бошлайдилар. Ал-Ҳаким ат-Термизийга улар томонидан қўйилган тухматларни умумлаштириб қуйидагиларни айтиш мумкин:

1. Ҳадис ривоятчилари томонидан билдирилган тухматлар. Айна вақтда, айтиш керакки, у ҳадисшунос олим ҳам эмас, унинг ривоятчилари тоифасига ҳам кирмайди. У ўзининг яроқсиз китобларини мавзу (сохта) ҳадислар билан тўлдириб, уларда ривоят ҳам қилинмайдиган, эшитилмайдиган хабарларни қалаштириб ташлаган.

2. Фақиҳлар томонидан билдирилган тухматларда гўёки у илм аш-шарийъа (шариат илми)га кўпчилик жамоат қабул қилмайдиган заиф ва бўлмағур фикрларни киритган.

3. Мутасаввуфлар томонидан билдирилган тухматларда ҳам у ҳақиқатга хилоф ишларда айбланиб, бу ҳаракатлари билан фақиҳлар қоидасидан чиққан ва ҳар қандай дашном ва таъналарга сазовор киши сифатида тасвирланган. Хулласи калом, уларнинг ҳаракатлари шу даражага бориб етдики, улар (айбловчилар) Балх ҳокимига хабар юбориб, ал-Ҳаким ат-Термизийга нисбатан ифвою тухматларини давом эттириб, уни Оллоҳга муҳаббат ҳақида гапиради, одамлар ўртасида фисқи фасод тарқатади, уларни бидъатга етаклайди, нубувватликни даъво қилади деб айбладилар. Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг ўзи ҳам «Бадъу шаани Абу Абдуллоҳ» номли автобиографик асарида уларнинг бу тухматлари ҳақида зикр қилган. Натижада Балх ҳокими Оллоҳга муҳаббат ҳақида гапирмаслик ҳақида унинг ваъдасини олиб, одамларни тинчлантириб, улар ҳис-ҳаяжонига бир қадар таскин берган бўлди. Бу зайлдаги ноҳақ тухматлардан нафақат ал-Ҳаким ат-Термизий, балки ўша даврдаги қатор мутасаввуфлар ҳам четда қолмаганлиги ҳақида манбаларда аниқ маълумотлар келтирилган.

Айна вақтда айтиш жоизки, бу тарздаги ишлар (ноҳақ тухматлар) ҳокимлар ва қозилар томонидан қонун нуқтаи назаридан шу зайлда осонгина ҳал этилгани билан, лекин бақир-чақирга ўрганган омма, шунингдек, олиму уламолар ўртасида бунчалик тез ўтиб кетмайди, чунки улар маълум вақтгача асл ҳақиқатни бекитиб, қуруқ сафсатаю қандайдир ғаразли мақсадлар йўлида ноҳақ тухматлар тарқатадилар. Бинобарин, бу ноҳақликлар дастидан ал-Ҳаким ат-Термизий ҳам талай муддат оммадан қўрққанидан бошини кўтариб юришга журъат қилолмади.

4. Лекин аҳвол шу тариқа давом этмади. Унга ноҳақ тухматлар қилиб, азият етказганлар ўз муддаоларига ета олмадилар. Мана шу пайтдан эътиборан ал-Ҳаким ат-Термизийнинг ҳаётида янги бир босқич бошланади. Бунда у хилват ва узлатдан чиқиб, одамлар томон юзланади. Натижада унинг фазлу фазилати тўла намоён бўлиб, номи тилларда зикр қилина бошлайди.

Атрофида тўпланадиганларнинг сони кундан-кунга ошиб боради. Ана шундан кейингина одамлар унинг ҳақида тарқатилган миш-мишлар, тўхматлар ноҳақ бўхтонлардан бошқа нарса эмаслигини тушуниб етдилар ва унга нисбатан ўз ҳурмату эҳтиромларини намоён қилдилар. Мазкур босқичдаги фаолияти даврида эҳтимол, кейинчалик баъзи олимлар томонидан «ал-ҳакимийа ват-термизийа»⁷⁹ деган ном билан аталган оқимга асос солинган бўлса керак. Эҳтимол шу боис ат-Термизийнинг ўзи ҳам бу давр ҳақида тўхталиб, унда шогирдлари ва издошлари пайдо бўлганлиги ҳақида таъкидлайди. Чунончи, ушбу даврда унинг шогирдларининг сони кўпайиб, мавъизаю маърузалари юксак камолотга етишди, обрў-эътибори ошиб, шону шуҳрати чор атрофга тарқалдики, ҳатто яқин ўтмишда унга қарши фитна уюштирган гуруҳлар ҳам унга ўз ҳурмати билдира бошладилар. Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг шогирдлари кўп бўлганлигига қарамай, тарих саҳифаларида улар исми-шарифларининг баъзилари сақланиб қолган, холос.

АЛ-ҲАКИМ АТ-ТЕРМИЗИЙНИНГ ШОГИРДЛАРИ

1. Абу Муҳаммад Яҳя ибн Мансур ал-Қозий

Унинг ҳақидаги маълумотлар тарихчи Ибн Имод ал-Ҳанбалийнинг «Шазарат уз-заҳаб» («Олтин бўлакчалари») номли асарида келтирилган⁸⁰. У ўн йилдан ортиқ Нишопурда қозилик қилган Абу Абдурраҳмон ас-Сулламийнинг устози ҳисобланади. Яҳя ибн Мансур Али ибн Абдулазиз ал-Бағавий ва Аҳмад ибн Салма ва улар табақаларига мансуб олимлардан ҳадис ривоят қилган. Ёқут ал-Ҳамавийнинг «Муъжам ал-булдон» асарида ёзилишича, ҳижрий 350 (мелодий 960) йилда, Ибн Имод ал-Ҳанбалийнинг ёзишича, ҳижрий 351 (мелодий 961) йилда вафот этган.

2. Абу Мансур Али ибн Абдуллоҳ ибн Холид аз-Зухлий ал-Ҳиравий

Унинг ҳақидаги мухтасар маълумотларни ал-Хатиб ал-Бағдодийнинг «Тарихи Бағдод» асарида учратамиз. У асли Ҳирот аҳлидан бўлиб, бир гуруҳ хуросонлик олимлардан ғаройиб ва афсонавий тусдаги ҳадислар ривоят қилган. Сўнгра Бағдодга келиб, унда ҳадислардан сабоқ берган. Абу Саъийд Абдурраҳмон ибн Муҳаммад ал-Идрисий: «Мансур ибн Абдуллоҳ ал-Ҳиравий каззобдир, унинг ривоятига эътиқод қилмайдилар», — деган.

3. Абу Али ал-Ҳасан ибн Али ал-Журжоний

Унинг ҳақидаги маълумотларни ас-Сулламийнинг «Табақот ас-суфийа», ас-Субкийнинг «Ат-Табақот ал-кубро» номли асарларида учратамиз. Ал-Журжоний машҳур асарлар муаллифи, Хуросоннинг энг улуғ машойихларидан бири ҳисобланарди. Ас-Сулламий ўзининг маломатийа ҳақидаги рисоласида ундан ҳадислар ривоят қилган.

4. Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Исо

У ҳақидаги мухтасар маълумотлар ал-Хатиб ал-Бағдодийнинг «Тарихи Бағдод», ас-Сулламийнинг «Табақот ас-суфийа» ва бошқа асарларда келтирилган. Аҳмад ибн Муҳаммад Ироқнинг энг йирик машойихларидан бири бўлиб, Жунайд ва унинг сафдошлари билан баҳс юритганлардан эди. Эътиқодда унинг тариқати мўътадиллиги билан ажралиб турарди.

5. Абу Бакр Муҳаммад ибн Умар ал-Ҳаким ал-Варроқ

У асли термизлик бўлиб, лекин кўп йиллар Балҳда истиқомат қилган. Абу Бакр ал-Варроқ

⁷⁹ Масалан, ал-Ҳужвийрий, Кашф ал-маҳжуб.

⁸⁰ Шазарат уз-заҳаб, 3-жилд, 9-бет.

Аҳмад ибн Ҳадравайх, Муҳаммад ибн Саъийд ибн Иброҳим аз-Зоҳид, Муҳаммад ибн Умар ибн Хашном ал-Балхий каби таниқли олимларнинг суҳбатидан баҳраманд бўлган. Ҳадислар иснодини келтириб кўплаб машҳур асарлар яратган. Унинг асарлари рийазат (математика), муомалатлар ва адаб-ахлоқнинг турли масалаларига бағишланган. Ўз илмий салоҳияти ва донишмандлиги боис Абу Бакр ал-Варроқ ҳам ўз устози ал-Ҳаким ат-Термизий каби ал-Ҳаким деган юксак лақабга сазовор бўлган.

6. Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Муҳаммад ибн ал-Ҳайсам ибн Умрон ибн Бурайда

Унинг ҳақида баъзи маълумотларни келтирган ал-Хатиб ал-Бағдодий уни асли анбарлик деб зикр қилган⁸¹. У Аҳмад ибн ал-Халил ал-Баржулоний, Муҳаммад ибн Абу ал-Авом ар-Рийоҳий, Жаъфар ибн Муҳаммад ас-Соиғ, Абу Исмоил ат-Термизийдан ҳадислар эшитган, шунингдек, Иброҳимибн Исҳоқ ал-Ҳарбийдан ҳадислар ривоят қилган. Ўз навбатида ундан Абул Ҳусайн ибн ал-Фазл ал-Қаттон, Абул Фараж ибн Сумайка, Али ибн Аҳмад ар-Разоз кабилар ҳадислар ривоят қилганлар. Муҳаммад ибн Жаъфар ҳижрий 360 (милодий 971) йил муҳаррам ойининг ўнинчи (ашура) кунида вафот этган.

Бу ўринда доктор Усмон Яҳя тўғри таъкидлаганидек⁸², аллома ал-Ҳаким ат-Термизийнинг шогирдлари ва издошларидан атиги бир қисмининг исми-шарифлари келтирилган. Албатта, бу ҳол ал-Ҳаким ат-Термизий илм бобида эришган юксак мақомига, айниқса унинг тасаввуф оламидаги мислсиз обрў-эътиборига ҳам мутлақо мос эмас. Бу фикримизга қўшимча яна айтиш мумкинки, ал-Ҳаким ат-Термизийнинг нафақат шогирдлари ва издошлари ҳақида маълумотлар кам, балки алломанинг ҳаёти ва илмий ижодий фаолияти ҳақида ҳам тарихий асарлар ва био-библиографик қомусларда афсусланарли даражада ғоятда оз маълумотлар келтирилган. Шу боисдан бўлса керак, XV асрда яшаб ўтган машҳур араб тарихчиси, юзлаб қимматли асарларнинг муаллифи Ибн Ҳажар ал-Асқалоний ҳам чуқур ўқинч билан «Бу аллома (ал-Ҳаким ат-Термизий)нинг тўлиқ таржимаи ҳолидан воқиф бўлиш менга насиб этмади-да, яна ҳам Оллоҳ ўзи мададкор»⁸³ деб ёзган.

Биобарин, ал-Ҳаким ат-Термизийнинг ўз ҳаёт йўллари ҳақида ёзиб қолдирган маълумотлари фавқулдда аҳамият касб этади. Ҳар ҳолда алломанинг асарларида унчалик мукамал, тўлиқ бўлмаса-да, унинг ҳаёти ва илмий-маънавий меросининг тадрижий камолоти ҳақида етарли тасаввурга эга бўламиз. Ўзининг ҳаётий босқичлари ҳақида, масалан, саналари аниқ кўрсатилган ҳолда маълумот бермаган, илм йўлида хорижга қилган сафарлари, ўзи яратган асарлар, ўзи асос солган мазҳаб ёки мактаб ҳақида ҳам аниқ кўрсатилмаган. Лекин бошқа баъзи манбалардан унинг Нишопурга рихлат қилганлиги ва унда ҳадисдан сабоқ берганлиги, Нишопур олимларидан Яҳя ибн Мансур ал-Қозий ундан ҳадислар ривоят қилганлиги, Термиздан чиқариб юборилганлиги ва Балхда бир неча йил яшаганлиги ҳақида ҳам хабарлар бор. Манбаларга таяниб яна айтиш мумкинки, ал-Ҳаким ат-Термизий фаолиятининг кейинги икки босқичи илмий-ижодий нуқтаи назардан ғоятда самарали ва баракали бўлган. Чунончи, айнан шу даврда унинг фаолиятида кенг омма билан мулоқот, унинг атрофида кўп сонли шогирдлар ва издошларнинг тўпланиши ва энг муҳими узоқ йиллар давомида шаклланган қарашлари, фикр-мулоҳазалари ва ҳаётий тажрибалари асосида ўзининг ўлмас асарларини яратдики, бу асарлар буюк бир маънавий мерос сифатида ислом маданияти, айниқса тасаввуф илми тараққиётида салмоқли ўрин эгаллади.

⁸¹ Тарихи Бағдод, 2-жилд, 150-бет.

⁸² Хатм ал-авлиё, Муқаддима, 37-бет.

⁸³ Лисон ал-мийзон, 5-жилд, 308-бет

АЛ-ҲАКИМ АТ-ТЕРМИЗИЙНИНГ ЛАҚАБЛАРИ

Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг таржимаи ҳоли келтирилган асарлари, шунингдек, рисоалари номларида ҳам у турли лақаблар билан аталганини кўрамиз. Жумладан, уни аш-шайх, ал-олим, ал-аллома, муҳаддис, аз-зоҳид, ал-ҳофиз, айниқса аксар ҳолларда ал-имом лақаблари билан атаганлар. Бундан ташқари ал-Ҳаким ат-Термизий баъзи ҳолларда «ал-муаззин» деган лақабга ҳам эга бўлган. Бу лақабни муаллифнинг «Таҳсийл назоир ул-Қуръон», «Ал-Масоил ал-макнунна», «Наводир ул-усул фи маърифат ахбор ар-Расул» каби асарларида, шунингдек, тарихчилар Шамсуддин аз-Заҳабийнинг «Тазкират ул-ҳуффоъ», Ибн Ҳажар ал-Асқалонийнинг «Лисон ал-мейзон» асарларидаги ал-Ҳаким ат-Термизийнинг таржимаи ҳоли келтирилган қисмларида ҳам кўришимиз мумкин. Албатта, ушбу лақаблар унинг илмий салоҳияти ғоятда юксак бўлганлиги ва бу ҳол илму-ирфон намояндалари томонидан юксак эътироф этилганидан далолат беради. Айни вақтда ат-Термизий асосан ал-Ҳаким лақаби билан аталиб, ал-Ҳаким ат-Термизий (баъзан ат-Термизий ал-Ҳаким) шаклида келтирилган. Бинобарин, ат-Термизийга берилган «ал-ҳаким» лақабининг маъносини талқин қилиб баъзилар унга «табиб» деб маъно берганлар ва шунга кўра ат-Термизийни буюк табиб деб ҳисоблаганлар. Бу ўринда шуни айтиш зарурки, «табиб» ва «ҳаким» сўзлари ўртасида муайян даражада умумийлик мавжуд. Айнан шу мавзуга, яъни табиблар, ҳакимлар ҳақидаги муҳим қомусий китоблардан бири Ибн Жалжалнинг «Табақот ул-атиббо вал-ҳукамо»га мурожаат қилсак, унда «Буқрот» бобида шундай деб ёзади: табиб бўлган киши руҳонияти тоза фазилатли, ўз биродарларига шафқатли, шакли чиройли, кийиниши озода, ўз касбини яхши эгаллаган, Ҳаким (яъни ақли фаросати комил), ҳамма нарсани ҳисобга олувчи ва идрок этадиган бўлиши шарт деган⁸⁴.

Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг илмий-ижодий фаолияти хорижий юртларга қилган сафарлари билан бевосита боғлиқдир. Дастлабки сафари давомида у Хуросоннинг қатор шаҳарларида бўлиб, кўп олимлар билан илмий-ижодий мулоқотда бўлган. Жумладан, Балхда бўлганида ҳадис ва тасаввуф илмларининг таниқли олимлари билан учрашади. Балхда етук муҳаддислардан ал-Ҳасан ибн Умар ибн Шақийқ ал-Басрий (у ал-Балхий нисбаси билан ҳам машҳур эди), Қутайба ибн Саъийд ас-Сақафий ал-Балхий (қайсики ундан Ибн Можадан бошқа олти саҳийҳ ҳадислар тўпламларининг муаллифлари ҳадислар ривоят қилгандилар) билан самимий мулоқотда бўлган эди. Айни вақтда айтиш керакки, ал-Ҳаким ат-Термизийнинг мутасаввуфлар билан муносабатлари муҳаддисларга қараганда анча самарали ва чуқурроқ эди. Шу билан бир қаторда ал-Ҳаким ат-Термизийнинг илм талабидаги риҳлатлари фақат Хуросоннинг барча шаҳарларига бўлиб қолмай, балки Ироқнинг ҳам деярли ҳамма томонларини қамраган эди. Мана шу сафарлари чоғида ал-Ҳаким ат-Термизий илмий тафаккурининг шаклланишида айниқса йирик шаҳарлар Балх, Нишопур ва Бағдодда бўлганлиги алоҳида ўрин эгаллайди. Мана шу шаҳарлар билан бир қаторда ат-Термизийнинг илмий ижодий фаолиятида у туғилиб ўсган она шаҳри Термизининг ҳам ҳиссаси бениҳоя катта бўлган. Айнан шу шаҳарда ал-Ҳаким ат-Термизий илм толибларига дарс берган, ўзининг ўлмас асарларини яратган. Жумладан, Термизда яратган асарларидан «Ҳотам ал-анбиё», «Илал аш-шарийъат» номли асарларини кўрсатиш мумкин. Тарихчилар Тожуддин ас-Субкий, ас-Сулламийларнинг ёзишича⁸⁵, мана шу асарларни яратгандан кейин бир тоифа кишилар ал-Ҳаким ат-Термизийга қарши муҳолифат билдириб чиқишган. Охир-оқибатда у Термиздан бадарға қилиниб, бир неча йиллар Балхда яшаган. Эҳтимол, ат-Термизийнинг Балхда яшаган йиллари унинг ҳаётининг охириги йилларига тўғри келар, чунончи, зикр этилган икки асарини аллома умрининг сўнгги йилларида яратган.

Аввал зикр қилганимиздек, ал-Ҳаким ат-Термизий дастлабки билимни отасидан сўнг

⁸⁴ Бу ҳақда қаранг: *Шайх Абдуғани Абдулло*. Ал-Ҳаким ат-Термизий; Совет Шарқи мусулмонлари журнали, 1990 йил, 3-сон, 14-бет.

⁸⁵ Табақот аш-шофиъийа ал-кубро, 2-жилд, 20-бет; Табақот ас-суфиййа, 48-бет.

Термиздаги таниқли олимлардан олади.

Ал-Ҳаким ат-Термизий муборак ҳаж ибодатини адо этиш учун Маккаи мукаррама томон равона бўлади. Йўлда у Ироқда тўхтаб ўтади. Ироқнинг қатор шаҳарларида, жумладан, Куфа ва Басра каби йирик шаҳарларида бир неча кун тўхтаб ўтади. Бу шаҳарлардаги муҳаддислар билан мулоқотда бўлиб, илмий-ижодий мунозараларда иштирок этади ва шаъбон ойида Маккага етиб келади. У тўрт ой, токи ҳаж мавсуми бошлангунга қадар, бу муқаддас шаҳарнинг файзу-барокотидан баҳраманд бўлади. Мана шу давр, айтиш керакки, ал-Ҳаким ат-Термизийнинг ҳаёт тарзида, унинг дунёқарашада ва одамлар билан ўзаро муносабатида батамом бурилиш нуқтасини ясайди ва қалбида ўчмас из қолдиради. Бу хусусда алломанинг ўзи кейинчалик шундай ёзган эди⁸⁶:

«Шаъбон ойида Маккага қадам қўйдим. Ҳажга қадар Оллоҳ менга у ерда истиқомат қилишни насиб этди ва тунлари менга дуо эшигини очиб қўйди. Каъбатиллоҳда, дуолар мустажоб бўладиган маконда туриб илтижолар қилдим. Кўнглимда тавбани маромига етказиш, нафсимни майда-чуйда нарсалардан йироқ қилиш азимати пайдо бўлиб қолганини ҳис этдим. Оллоҳдан қалбимни тўғри йўлга бошлашни, дунёда зоҳидлардан бўлишимга мадад беришни, Қуръони каримни тугал ёд олишни менга насиб қилишини сўрадим. Ватанга қайтаётганимда кўнглимда Қуръони каримни ёд олишга иштиёқ пайдо бўлганини сездим. Йўлда бир неча сурани осонликча ёд олиб қўйдим. Уйга келганимдан сўнг сал кун ўтмай уни бошидан охиригача хатм қилдим».

Ушбу сафари муборакдан кейин ал-Ҳаким ат-Термизий ҳаётида янги давр бошланади. У Оллоҳнинг сифатларини баён қиладиган китобларни ва тариқат йўлига бошлагувчи пири комилни излай бошлайди. Аммо унинг бу уринишлари зое кетади ва ахтарган нарсасини тополмайди. Шундан кейин у бор кучу ғайратини ибодатга, намозу рўзага қаратади. У ўзининг бундан кейинги ҳаётини шундай ҳикоя қилади:

«... Қўлимга ал-Антокийнинг «Қалблар давоси» китоби тушиб қолди. Гўё йўқотган ва қидираётган нарсамни топиб олгандай бўлдим. У ҳам бўлса нафс риёзати эди. Мен нафсимни тарбият қилишга киришдим. Бу саъйю-ҳаракатимда Оллоҳ менга мададкор бўлди. У менга нафсимни шаҳвоний ҳирс-туйғудан тийишлик йўлини ўргатди. Натижада аста-секин қалбимни англай бошладим... Қалбимда уйда узлатда ўтириш ва саҳроларга чиқиб кетиш иштиёқи пайдо бўлди, юртимдаги харобат, хилват ва мзористонларни айландим. Бу ҳозиргача менинг кундалик одатим бўлиб қолган. Тўғри сўз одамлардан менга ёрдам қўлини чўзишларини илтимос қилиш ҳаёлимга келди. Аммо ундай қилмадим, кимсасиз жойларни тавоф қилишни давом эттирдим. Шундай кунларнинг бирида худди туш кўраётган кишидек пайғамбаримиз Мухаммад алайҳиссаломни кўрдим...»

Тасаввуф таълимотига кўра, тариқат йўлига киргувчи солиқ бирор пири муршиднинг этагидан ушлаши, унга муридлик қилиши, маълум бир муддат унинг хизматида ва тарбиятида бўлиши зарур ва шундай қилгандагина у ўз мақсадига эришади. Хўш, ал-Ҳаким ат-Термизий бу таълимотга нисбатан бошқача фикрдами? Ҳа, унинг фикрича, солиқнинг руҳий камолотга етмоқлиги унинг ўзининг жидди-жаҳди, саъй кўшиши, риёзатининг сидқидилдан эканлиги ва унинг учун риёзат доимий одат тусига айланганлигига боғлиқдир.

Дарҳақиқат, ал-Ҳаким ат-Термизий асарларига асосланиб шуни айтиш ва хулоса қилиш мумкинки, у ўз ҳаётида муайян пири муршидни этагидан ушлаган ва бошқаларни ҳам бундай қилишга маслаҳат берган эмас. Унинг тариқатда камолот чўққисига эришишда асосан ал-Антокийнинг «Қалблар давоси» номли китоби етакчи роль ўйнаган. Шунинг учун ҳам у мурид тарбия қилиш, маслақдошларни орқасидан эргаштириб юриш кабилар билан машғул бўлмаган. Одатда, муридлар ўз пирларининг маноқибларини, кароматларини, саховатларини ва шунга ўхшаш ижобий фазилатларини одамлар орасида тарғибу ташвиқ қилганлар ва ўзларидан кейинги авлодга ҳам етказишга доим ҳаракатда бўлганлар. Ал-Ҳаким ат-Термизийда гарчи

⁸⁶ Мазкур маълумотлар арабшунос Абдуқаҳҳор Шошийнинг «Термизлик донишманд» номли мақоласидан олинди.

муридлар бўлмаган бўлса ҳам, аммо унинг фикр-мулоҳазаларию ғояларини асрлар оша биз авлодларга бекаму-кўст етказиб келган ўлмас асарларининг мавжудлиги беқиёс даражадаги илмий-маънавий бойлиқдир. Буюк аллома тариқат илмининг таълимотларига, йўл-йўриқларига ўзининг бебаҳо асарлари ва шогирдлари орқали аниқликлар киргизган ва ўз навбатида бу шогирдлар буюк устозларининг ишларини давом эттирганлар. Алломанинг донгдор шогирдларидан айримлари ҳақида юқорида зикр қилиб ўтгандик.

Афсуски, олам ҳодис бўлганидек, ер юзида ҳаёт пайдо бўлганидан буён ҳар қандай соҳада ҳам камолот чўққисига эришган даҳо аҳли иқтидорсиз, ҳасадгўй, лаганбардор ва мунофиқ ҳамкасабаларининг тухмату маломатларига дучор бўлганлар. Бундан буюк донишманд ал-Ҳаким ат-Термизий ҳам мустасно бўлмади. Унинг халқ орасида кундан-кун ортиб бораётган ҳурмат ва эътибори баъзи бир жоҳил уламолар қалбида ҳасад уруғини сепа бошлади ва охири-оқибатда улар Балх волийсига мактуб йўллаб ал-Ҳаким ат-Термизийни бидъату хурофотни кучайтириш, одамларни йўлдан уриб эътиқодини бузиш ва Оллоҳга муҳаббат ҳақида гапиришда, ҳатто пайғамбарлик даъвосини қилишлиқда айблаб, унинг ҳақида ифво қилдилар. Натижада волий уни Балхга чақиртириб олиб, Оллоҳга муҳаббат тўғрисида гапирмаслик ҳақида огоҳлантириб, одамларга қўшилмасдан узлатда умр кечиришлиги ҳақида унинг ваъдасини олади. Шу тариқа ал-Ҳаким ат-Термизий умрининг бир неча йилини хилват ва узлатда ўтказган. Лекин муҳолифлар бу жазоларга рози бўлмай, шаҳарда фитна ва ғавғони кучайтиришда давом эттиргач, ал-Ҳаким ат-Термизий хилватдан чиқиб, масжидларда халққа амр-маъруф қилишга ўтади. Шундагина халқ ал-Ҳаким ат-Термизийнинг юксак фазлию улў мартабасини тушунади, унинг шогирдлари ва мухлислари янада кўпаяди.

АЛ-ҲАКИМ АТ-ТЕРМИЗИЙ АСАРЛАРИ

Ал-Ҳаким ат-Термизий қаламига мансуб асарлар ҳақида ёзган муаллифлар унинг асарларининг сони ҳақида турли рақамларни келтирганлар. Баъзиларининг фикрига кўра унинг асарларининг сони тўрт юзтага яқин бўлса, яна бошқалар ал-Ҳаким ат-Термизий саксонга ёинки қирқта асар яратганлиги ҳақида ёзганлар. Жумладан, мисрлик олим шайх Абдулфаттоҳ Абдуллоҳ Бараканинг ёзишича, ал-Ҳаким ат-Термизий тўрт юздан ортиқ асарлар яратган бўлиб, улардан олтмишга яқини бизгача етиб келган. Энг муҳими, ал-Ҳаким ат-Термизийнинг бизгача етиб келган асарлари унинг илмий меросининг муҳим қисмини ташкил қилади⁸⁷. Мана шу асарлардан энг аввало пайғамбар алайҳиссаломнинг ҳадисаларига бағишланган «Наводир ал-усул фи маърифат ахбор Расул» («Расулulloҳ хабарларини билишда нодир усуллар») номли асарини айтиш керак. Бу асар шунингдек «Салват ал-орифийн ва бўстон ал-муваҳҳадийн» («Орифлар овунчоғи ва Оллоҳнинг ягоналигига ишонувчилар бўстони») номи билан ҳам аталади. Бу асар ҳижрий 1294 (мелодий 1876) йилда Қустантийнияда чоп этилиб, ўзи танлаб олган 291 ҳадисдан иборат ушбу китобда ал-Ҳаким ат-Термизий ўз мазҳабий қарашларини муфассал ҳолда шарҳлаган. Мазкур асарнинг бир қўлёзма нусхаси Ўзбекистон муслмонлар идорасининг кутубхонасида сақланади. Яна бир қўлёзмаси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланади (№ 10842). Алломанинг кейинги йилларда нашр этилган асарларидан тасаввуфга оид икки асарини кўрсатиш мумкин. Улардан бири «Китоб ҳақийқат ал-одамиййа» («Инсоният ҳақиқати тўғрисида китоб») ва иккинчиси «Адаб ун-нафс» («Нафс одоби») номли асаридир. Ал-Ҳаким ат-Термизий асарларининг аксар қисми қўлёзма ҳолда жаҳоннинг йирик шаҳарларидаги қўлёзмалар хазиналарида сақланади. Уларни бир қадар шартли равишда беш гуруҳга (мажмуага) бўлиш мумкин. Алломанинг асарлари Париж, Қоҳира, Дамашқ, Искандария, Стамбул ва Лондон каби шаҳарлардаги қўлёзмалар жамғармаларида сақланади.

Париж Миллий кутубхонасида (араб бўлими, 5018 рақамида) ал-Ҳаким ат-Термизийнинг

⁸⁷ *Аш-Шайх Комил Авайда*. Ал-Ҳаким ат-Термизий, Байрут, 1993, 10-бет

қуйидаги ўн иккита асарининг қўлёзмалари сақланади:

1. «Китоб ус-салот ва мақосидуҳо» («Намоз ва унинг мақсадлари»).
2. «Китоб ул-ҳажж ва асрориҳи» («Ҳаж ва унинг сирлари»).
3. «Китоб ул-ихтиётот» («Эҳтиёткорлик йўллари»).
4. «Китоб ул-жумал ал-лозим маърифатиҳо» («Билиш лозим бўлган жумлалар»).
5. «Китоб ул-фуруқ ва манъ ут-тародуф» («Фарқлар ва тародуф (кетма-кетлик)ни маън қилиш»).
6. «Китоб Ҳақийқат ул-одамийа» («Инсоният ҳақиқати тўғрисида китоб»).
7. «Китоб Урс ул-муваҳаддийн» («Якка худога эътиқод қилганларнинг завқи»).
8. «Китоб ул-аъзо ван нафс ва йусаммо казолика ғавр ул-умур» («Аъзолар ва жон ёки ишларнинг моҳияти ҳақида китоб»).
9. «Китоб Манозил ал-ибод мин ал-ибодати» («Бандаларнинг бандачиликдаги манзиллари ёхуд Оллоҳга интилувчиларнинг манзиллари ҳақида китоб»).
10. «Китоб ул-ақл вал-ҳаво» («Ақл ва ҳавойилик ҳақида китоб»).
11. «Китоб ул-Амсол мин ал-Китоб вас суннат» («Қуръон ва суннатдаги масаллар китоби»).
12. «Китоб ал-manoҳий» («Раддиялар ҳақида китоб»).

Дамашқ (Аз-Зоҳирия кутубхонаси, Тасаввуф 104 рақамида) мажмуаси икки китоб ва бешта рисоладан иборат. Улардан бири Китоб ар-Рийазат ёинки «Китоб Ҳақийқат ул-Одамийа» («Рийазат ёки Инсоният ҳақиқати тўғрисидаги китоб»). Унинг қўлёзмаси, юқорида зикр қилганимиздек, Париж мажмуасида ҳам, шунингдек, Стамбул мажмуасида ҳам мавжуд. Аммо иккинчи қўлёзма «Китоб ул-Ақйос вал-муғтарийн» («Зийраклар ва алданганлар ҳақида китоб») номли бўлиб ушбу асарнинг ягона қўлёзмаси ҳисобланади. Бу асар ал-Ҳаким ат-Термизийнинг эътиқодий қарашларини англашда муҳим аҳамиятга эгадир. Аммо ушбу мажмуага кирадиган рисоалардан қуйидаги учта рисола кўрсатиш мумкин:

1. «Жавоб Китоб Усмон бин Саъйид мин ар-Рай» («Райлик Усмон бин Саъйиднинг мактубига жавоб»).

2. «Баён ул-Касб» (Касб-ҳунарнинг баёни).
3. «Масоил суила анҳо» («Савол берилиб сўралган масалалар»).

Миср Араб Республикасининг йирик шаҳарларидан бири Искандарийа (Мактабат ал-Баладийа, 3585 ж) мажмуасида ал-Ҳаким ат-Термизийнинг учта рисоласи сақланади:

1. Ал-Масоил ал-макнунa («Яширилган масалалар»).
2. Таҳсийл назоир ал-Қуръон («Қуръон ибратларини ўрганиш»).
3. Китоб Радд аълол-Муаттила («Ал-Муаттилийларга⁸⁸ раддия китоби»).

Ал-Искандарийа мажмуасида мавжуд ушбу рисоаларга яна алломанинг «Китоб ул-Фуруқ» («Фарқлар ҳақидаги китоби»)ни (Мактабат ал-Баладийа, 3585 ж) ҳам қўшиш мумкин. Мазкур асарнинг бир нусхаси, аввалроқ зикр қилганимиздек, Париж мажмуаси таркибида сақланади.

Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг Лондон мажмуасига кирган асарлари қуйидагилардан иборат бўлиб, улар асосан аллома Шестарбити тасарруфидаги асарлардир:

1. «Китоб ур-риёзати» («Риёзат ҳақидаги китоб»). Ушбу асарнинг бошқа нусхалари Париж, Дамашқ ва Стамбул мажмуаларида ҳам сақланади.

2. «Мухтарот мин китоб ас-Сафо» («Китоб ус-Сафо асаридан танлаб олинган қисмлар»).
3. Бир рисола (номи кўрсатилмаган).
4. «Адаб ун-нафс» («Инсоннинг одоби»).
5. «Масалат ул-иймон ва ислом вал ихсон» («Иймон, ислом ва эҳсон масалалари»).

Қоҳирадаги «Дор ул-кутуб ал-илмийа»да сақланадиган қўлёзма ал-Ҳаким ат-Термизийнинг «Илал ал-Убудийа» ёинки «Илал аш-шарийъа» («Шарийъат далиллари») номли асарининг

⁸⁸ Ал-Муаттилийлар — луғавий маъноси бекор қилувчилар, рад қилувчилар бўлиб, муътазилийларнинг номларидан бири. Улар худонинг одамга ўхшаш ғоясини илгари сурган ал-мушаббихлардан фарқли равишда илоҳий сифатларни йўқ деб рад қилганлар.

нухаси бўлиб, аслида бу рисола алломанинг «Китоб ус-Салот» («Намоз ҳақидаги китоб») асарининг қисқартирилган шаклидир.

Лейпциг мажмуасида сақланадиган атиги ягона китоб ал-Ҳаким ат-Термизийнинг «Ад-Дур ал-макнун» («Бекитилган марварид») асари бўлиб, у ҳаётда юз берган ва юз бериши эҳтимоли бўлган воқеаларга боғлиқ ҳадислар мажмуасидан иборат.

Стамбул шаҳридаги Аё-сўфиё кутубхонасида мавжуд қўлёзма нусха алломанинг «Китоб ал-Фуруқ» асарининг қўлёзмаси бўлиб, бу асарнинг бошқа нусхалари Париж ва ал-Искандарийа шаҳарларидаги мажмуаларда сақланиши ҳақида аввалроқ айтиб ўтилди.

Аллома ал-Ҳаким ат-Термизийнинг бизгача етиб келган асарларидан бири «Хатм ул-авлиё» (бу асар баъзи манбаларда, хусусан, ал-Ҳужвурийнинг «Кашф ул-маҳжуб» номли асарида «Хатм ул-валоят» шаклида келтирилган) бўлиб, унда тасаввуф тарихида биринчи маротаба «валоят-валийлик» назариясига ва бунинг асосида «ал-ҳакимия» мактабига асос солинган. Ушбу асарда келтирилган фикр-мулоҳазалар Термиз аҳлининг баъзи қисмлари ўртасида кескин эътирозга ҳам сабаб бўлиб, натижада ал-Ҳаким ат-Термизий она шаҳри Термиздан бадарға қилиниб, бир қанча муддат Балхда ҳам яшаган. Узоқ йиллар давомида йўқолган китоблардан ҳисобланган «Хатм ул-авлиё» 1965 йили Ливаннинг пойтахти Байрутда Париж илмий тадқиқотлар маркази исломий маданият бўлимининг аъзоси Усмон Исмоил Яҳё томонидан нашр этилди. Валийликнинг ҳаққонийлиги, шунингдек, унинг нубувват ва рисолат билан боғлиқ бўлган жиҳатлари «Хатм ул-авлиё» китобининг бош мавзуси ҳисобланади. Муқаддима ва 29 фаслда мурид ва шайх ўртасида бўлиб ўтган савол-жавоб тарзида таълиф этилган бу асарнинг тузилиши қуйидагича:

Муқаддима. Бу қисмда муаллиф «валоят мақоми» тушунчасидан изтиробга тушган кишиларга жавоб ёзган.

Биринчи фасл: Ҳаққуллоҳ валийлиги.

Иккинчи фасл: Худонинг даъвати ва банданинг ижобати.

Учинчи фасл: Ҳаққуллоҳ валийлиги ва валийуллоҳ.

Тўртинчи фасл: Рухоний саволлар. Бу фаслда муаллиф 157 та саволга (бундан 34 таси бевосита валоят масаласига, қолгани эса Қуръон тафсири, Ҳадислар ва диний масалаларга доир) жавоб беради. Ибн ал-Арабий «Жавоб ул-мустақим» ва «Ал-Футуҳот ал-Маккийя» китобларида эҳтимол ал-Ҳаким ат-Термизийнинг «Хатм ул-авлиё» китобининг матнидан хабардор бўлмаган ҳолда, ўзининг ирфоний мактаби нуқтаи-назаридан бу 157 саволга (152—153 саволлар бундан мустасно) жавоб ёзган. Ал-Ҳаким ат-Термизий «Хатм ул-авлиё» китобининг турли фаслларида бу саволларнинг қарийб барчасига жавоб топган.

Бешинчи фасл: Авлиё ва набийлик илми.

Олтинчи фасл: Валийуллоҳ.

Еттинчи фасл: Валоят ва авлиёликнинг ўнта хусусияти.

Саккизинчи фасл: Ҳотам ул-авлиё ва ҳотам ул-анбиё.

Тўққизинчи фасл: Нубувват ва валоят.

Унинчи фасл: Авлиё аломати.

Ўн биринчи фасл: Шайтоний хавотирлар ва насхи илоҳий.

Ун иккинчи фасл: Муқарриблар (Аҳл ул-қурба).

Ун учинчи фасл: Ҳотам ул-авлиё.

Ун тўртинчи фасл: Башорат.

Ун бешинчи фасл: Қуръон ва руҳ.

Ун олтинчи фасл: Мўъминлар ва авлиё.

Ўн еттинчи фасл: Валоят ва нубувват ўртасидаги аҳд-паймон.

Ўн саккизинчи фасл: Авлиё аҳволини инкор этувчилар.

Ўн тўққизинчи фасл: Валоят, саодат, муҳаббат.

Йигирманчи фасл: Валий ва гувоҳ.

Йигирма биринчи фасл: Валий ва илоҳий асрор.

Йигирма иккинчи фасл: Ҳидоят этилган ва танланган инсонлар.

Йигирма учинчи фасл: Жазаба ва замон.

Йигирма тўртинчи фасл: Мажзуб.

Йигирма бешинчи фасл: Ҳотам ул-авлиё ва хатм ул-валоят маъноси.

Йигирма олтинчи фасл: Сохта авлиё.

Йигирма еттинчи фасл: Хайр давлати ва шарр (ёмонлик) давлати.

Йигирма саккизинчи фасл: Диндорлар.

Йигирма тўққизинчи фасл: Амаллар ва даражалар.

Бу китоб валоят масаласини биринчи маротаба мукамал бир назария ва ажойиб мақолалар туркуми шаклида тасаввуфга тақдим этиши билан алоҳида аҳамиятга молик. У, айтиш мумкинки, тасаввуф тарихида «ҳакимий»лар деб аталмиш бир гуруҳ машҳур сўфийлар, хусусан, Термиз ва Балх атрофида шаклланган тасаввуф аҳли учун маънавий васиятнома ёхуд таълим дастури сифатида хизмат қилган. Бу асарнинг овозаси ўша давр ислом оламига, Мисру Тунистан, Эрону Мовароуннаҳргача, Ҳалабу Шомдан Кичик Осиёгача етган эди⁸⁹.

Юқорида зикр этилган асарлар ал-Ҳаким ат-Термизийнинг бизгача етиб келган асарларининг мавжуд қўлёзмалари ҳисобланади. Лекин алломанинг номлари тарихий, ёинки библиографик тарзда сақланиб қолган, лекин бизгача етиб келмаган асарлари ҳам борки, улар ҳақида баъзи маълумотларни келтириш мақсадга мувофиқдир. Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг ҳозирги дав-римизгача етиб келмаган деб ҳисобланган муҳим асарларидан бири «Хатм ул-авлиё» асари ҳақида юқорида зикр қилдик. Бу асар ислом оламининг таниқли файласуфи ва мутасаввуфи, аллома Муҳйиддин ибн ал-Арабий (1165—1240) давригача етиб келган бўлиб, ушбу асар ҳақида тўлиқ тасаввур беради. Чунончи, Ибн ал-Арабийнинг қаламига мансуб «Ал-Футуҳот ал-Маккийя» («Макка фатҳлари») номли китобидаги бир юзу эллик беш саволга ал-Ҳаким ат-Термизийнинг мазкур асарига таянган ҳолда жавоблар берилган. Шунингдек, Ибн ал-Арабий «Шарҳ ул-масоил ар-руҳонийя аллатий суила аънҳо ал-Ҳаким ат-Термизий» («Ал-Ҳаким ат-Термизийдан сўралган руҳий масалаларнинг шарҳи») номли махсус асар ҳам яратган⁹⁰.

Шунингдек, Ибн ал-Арабий бир юзу эллик уч саволга жавобни ўзида мужассам қилган бошқа бир асар ҳам яратган. Мазкур асарнинг нусхаси Миср Араб Республикасининг ал-Искандарийя шаҳридаги «Мактабат ал-баладийя» кутубхонасида (3467 ж рақами остида) сақланади. Бу хабарлардан маълум бўлаётирки, буюк аллома Ибн ал-Арабий термизлик донишманд ал-Ҳаким ат-Термизийнинг асарлари ва таълимотига алоҳида эътибор билан қараган ва унинг ўзига хос бой илмий-маънавий меросининг кейинги авлодларга етиб келишида беқиёс ишларни амалга оширган. Айни вақтда ал-Ҳаким ат-Термизийнинг бизгача етиб келмаган бошқа айрим асарларига ўша даврда ёзилган баъзи шарҳларнинг мавжудлиги ҳақидаги маълумотлар алломанинг ҳаёти ва илмий-маънавий меросини ўрганувчилар учун ғоятда муҳимлиги шубҳасиздир⁹¹.

Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг бизгача етиб келмай йўқолиб кетган асарларидан бири унинг «Китоб ул-ўлум» («Илмлар ҳақидаги китоб») бўлиши керак. Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг эътиқодий фикр-мулоҳазалари айниқса унинг билиш («ал-маърифат») назариясига оид қарашларини англашимизда аллома асарининг аҳамияти беқиёс бўлиши керак эди. Чунончи, бу ҳақда ал-Ҳаким ат-Термизий ўзининг «Китоб ул-акйос вал-муғтарийн» номли асарида (15-бет) зикр қилган. Айни шу «Китоб ул-акйос вал-муғтарийн» номли асарида ал-Ҳаким ат-Термизий бизгача етиб келмаган бошқа бир асари — «Китоб уд-дуъот ва сидқиҳум ва аҳволиҳум»

⁸⁹ Доктор Иброҳим Худоёр. Ишқ Жайҳунининг йўлдоши (ал-Ҳаким ат-Термизийнинг «Хатм ул-авлиё» асари). Тошкент, «Гулистон» журнали, 2000 йил, 5-сон, 25-бет.

⁹⁰ Мазкур асар нусхаси Қоҳирадаги «ал-Мактабат ат-Таймурийя»да (255 рақами остида) сақланади.

⁹¹ Аш-Шайх Комил Авайда. Ал-Ҳаким ат-Термизий, 13-бет.

(«Исломга даъват қилувчилар, улар сидқидиллиги ва аҳволлари ҳақида китоб») ҳақида ҳам баъзи маълумотларни келтирган. Шунингдек, ўзининг «ал-Масоил ал-макнун» номли асарида бизгача етиб келмаган таснифларидан «Китоб ул-Иродат» («Марғуб ишлар ҳақида китоб»), «Адаб ун-нафс» номли машҳур асарида «Сифат ал-қулуб ва аҳволиҳо» («Қалблар хусусияти ва улар ҳолатлари») номли асари ҳақида зикр қилиб ўтган.

XI асрда яшаб ўтган тасаввуф илмининг йирик намояндаларидан бири Абул Ҳасан ал-Ҳужвирий (у 1072 ёки 1076 йилда вафот этган)нинг фикрича, ал-Ҳаким ат-Термизийнинг яна қуйидаги асарлари бизгача етиб келмаган:

1. «Одоб ул-мурийдийн» («Муридлар одоби»).
2. «Китоб ул-Тавҳийд» («Оллоҳнинг ягоналиги ҳақидаги китоб»).
3. «Азоб ул-қабр» («Қабр азоби»).
4. «Ат-Тафсир» («Қуръон тафсири»).
5. «Китоб ул-Наҳж» («Йўл-йўриқлар китоби»).
6. «Китоб ул-машойих ав ат-табақот ас-суфиййа» («Машойихлар ёинки суфийлар табақалари ҳақидаги китоб»).

Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг ўзи ҳам «Жавоб китоб Усмон ибн Саъийд мин ар-Рай» номли асарида «Китоб ул-машойих» рисоласи ҳақида «Китоб сийар ал-авлиё» («Авлиёлар сийратлари ҳақида китоб») номи билан эслатиб ўтган. Мазкур асарлар ал-Ҳаким ат-Термизийнинг бизга маълум бўлган илмий-маънавий меросини ташкил қилади. Мана шу бой ва ранг-баранг мазмундаги меросга зоҳиран назар ташлашнинг ўзиёқ, ал-Ҳаким ат-Термизий илмий-маънавий уммонининг ғоятда чексизлиги, унинг тафаккур оламининг кенг қамровли ва бениҳоя чуқурлигидан далолат беради. Айни вақтда, масаланинг мураккаблиги шундаки, ал-Ҳаким ат-Термизийнинг ўзини ҳам, унинг асарларини ҳам аллома яшаган даврдаги бирон-бир илмий фаолият билан боғлиқ ҳолда ёки қиёсий тадқиқ қилиш орқали баҳолай олмаймиз. Бинобарин, унинг хилма-хил мавзуларда ёзилган асарларининг умумий йўналишини ҳам, уларга асос бўлган манбаларни аниқлашда ҳам муайян қийинчиликлар туғилиши табиийдир.

Ал-Ҳаким ат-Термизий асарларининг таълиф этилиш йиллари ҳақида ҳам айнан шу муаммога дуч келамиз. Чунончи, муаллиф ҳам, унинг ҳақида ёзган олимлар ҳам аллома асарларининг ёзилган йилларини кўрсатмаганлар. Шу билан бирга аллома ижодини ўрганиш жараёнида бу борада ҳам баъзи тахминларни қилиш мумкин. Жумладан, ал-Ҳаким ат-Термизий ёзган дастлабки асари «Наводир ул-усул фи маърифат ахбор Расул» асари бўлса керак. Мавзуларининг хилма-хиллиги, кўтарилган масалалар ададининг кўплиги, ҳажмининг улканлигига қарамасдан бу асарида муаллиф бошқа бирорта асарини тилга ҳам олмаган, бирортасига ишорат ҳам қилмаган. Ваҳоланки, муаллиф аксар асарларида «Наводир ул-усул»га ишорат қилганки, демак, ўша асарлар ундан кейин ёзилган.

Ал-Ҳаким ат-Термизий асарларидан аллома умрининг охирларида ёзилган таснифлари жумласига «Китоб ул-акйос вал-муғтарийн» ва «Китоб ул-фуруқ» кабиларни ҳам киритиш мумкин. Чунончи, ушбу асарларда муаллифнинг бошқа бир қанча асарлари ҳақида маълумотлар келтирилади. Ал-Ҳаким ат-Термизий асарларининг мазмун-моҳиятига биноан уларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин. Бир туркум асарлари аллома томонидан илм толибларига ўқилган маърузалар, матнлар шаклида бўлса, бошқа бир туркум рисоаларни аллома турли-туман муносабатларга бағишлаб, ёинки ундан савол тарзида сўралган масалаларга жавоб, ўзига билдирилган эътирозларга раддия, ёҳуд бирон мураккаб, чигал масаланинг баёни ёинки дўсту-биродарларига йўлланган мактублар ташкил қилган. Шу боисдан ҳам бу туркумга кирган рисоалар ал-Ҳаким ат-Термизийнинг бутун умри давомидаги илмий-ижодий фаолиятининг ўсиши билан тадрижий равишда, босқичма-босқич такомиллашиб борган дейиш мумкин. Унинг асарлари мазмуни ва хусусиятларига қараб уларни аллома яшаган даврдаги илм-фаннинг бирор соҳасига мансуб этиш ҳам қийин. Бинобарин, унинг асарларини тўлиғича на тасаввуфий асарлар жумласига, ёинки на ҳадис илмлари жумласига, на фалсафий

асарлар жумласига ёки бўлмаса калом ёки фикр илмлари жумласига мансуб этиб бўлмайди. Мана шу ўринда аллома ал-Ҳаким ат-Термизий илмий фаолиятини баҳолашда ўта бир нозик қирра очилаётганга ўхшайди. Гап шундаки, алломанинг илмий-ижодий фаолиятини ўрганган қатор тадқиқотчилар ҳам таъкидлаганларидек, ал-Ҳаким ат-Термизий асарлар таълиф ва тасниф этишда ўз даврида мавжуд бўлган йўлдан юрмади, балки у ўз диний қарашлари ва тасаввурларидан келиб чиқиб, ўзига хос бўлган алоҳида йўлни танлади. Ал-Ҳаким ат-Термизий танлаган бу йўл (баъзи араб олимлари бу йўлни ҳатто «мазҳаб» деб ҳам ёзганлар) ўша даврда бепоён ўлкаларгача бориб тарқалган. Бу даврда, афсуски, диннинг асл моҳиятини бузувчи тоифалар кўпайди, шу боис ислом динининг ҳақиқий, асл моҳиятини тўғри талқин қилиш жамият учун ғоятда муҳим эди. Ал-Ҳаким ат-Термизий танлаган бу йўлнинг учта йўналиши бўлиб, улар қандай эътиқодга мансуб бўлишидан қатъи назар фақат жамият манфаатларига, инсоннинг маънавий камолотига хизмат қилиши билан умумбашарий аҳамият касб этган эди. Ал-Ҳаким ат-Термизий таълимоти қуйидаги уч йўналишдан иборат:

1. Ибодат ёки маросим (арабча ат-туқус) ёинки шарийъат йўналиши.
2. Тасаввуф йўналиши.
3. Эътиқод йўналиши.

Мана шу йўналишлар ҳақида ўз фикрини биддирганда ал-Ҳаким ат-Термизий ишлатган иборалар ва истилоҳлар айнан шундай аталмаса-да, лекин шуларга яқин атамаларни қўллаган. Масалан, муаллиф «Китоб ул-акйос вал-муғтарийн» номли асарида, жумладан, шундай деб ёзади: «Аллоҳ таолонинг дини учта арконга асосланган бўлиб, улар ал-Ҳаққ (Ҳақиқат), ал-Адл (Адолат) ва ас-Сидқ (Ҳалоллик)»дир. Чунончи, Ҳақиқат инсон жисми аъзолари, Адолат юрак, Ҳалоллик ақл-идрок билан боғлиқдир»⁹². Мана шу учта йўналишни ал-Ҳаким ат-Термизий мукамал ҳолда тасаввур қилиб ва шуларга таяниб ўз таълимотини шакллантирди ва айнан шу тамойиллар асосида ўз асарларини яратди. Шу билан бир қаторда, унинг асарларининг характерли томони шунда эдики, зарурат туфайли турли тоифаларга бағишлаб ёзилган асарларида айнан шу тоифаларга хос сийғалар тўлиқ равишда ўз ифодасини топарди. У ўз асарларидаги ғояларни турли ижтимоий гуруҳларга мансуб мусулмонлар, улар оддий халқ вакиллари ёинки ҳадис олимларию уламолариданми, бундан қатъи назар, ўз таълимотларининг барча мўмин-мусулмонлар орасида кенг кўламда тарқалишига алоҳида эътибор берарди. Бинобарин, жамият муайян эҳтиёжларидан келиб чиқиб унинг асарлари хилма-хил услуб ва йўналишда яратилганлигини кўрамыз. Айни вақтда у ўз таълимотининг (мазҳабининг) янгилигини ҳам биларди ва шу боис ўша давр илмий доиралари миқёсида ўзига хос ўринни эгаллаб, шу пайтдаги билиш (ал-маърифат) назариялари ўртасида ўз мақомига эга бўлишга алоҳида эътибор билан қаради. Шунга кўра ўз қаламига мансуб асарларнинг аксар қисмига ёзган муқаддимасида билиш назарияси ва турли илмлар ҳақида жиддий тарздаги ғояларни илгари сурган. Мана шу тарздаги аксар муқаддималарни муаллиф умрининг охирида ўз таълимотини ҳимоя қилиб ёзган рисолаларда учратамыз.

Юқорида билдирилган фикрларга хулоса қилиб, ал-Ҳаким ат-Термизий ёзган асарларни тўрт асосий бобга ажратиш мумкин. Бу тақсимлаш муайян даражада шартли бўлиб, у ал-Ҳаким ат-Термизий қаламига мансуб асарларнинг ҳаммасини қамраб ололмайди, албатта. Шунингдек, бу бобларга ал-Ҳаким ат-Термизийнинг ўз дўсту-биродарлари сўраган саволларга жавоб тарзидаги кундаликлари (ал-йавмиййот), у ташкил қилган илмий мажлислардаги маърузалари ва сўзлари кирмаган, гарчанд баъзи ҳолларда бу тарздаги кундаликлар муаллиф таълимоти ва қарашларини ёрқин ифодалаган бўлса-да.

Ал-Ҳаким ат-Термизий асарларини мавзу жиҳатидан тасниф этиб, қуйидаги беш мажмуага бўлиш мумкин:

Биринчи мажмуа:

А — Маърифат (билиш) ва илмларга оид асарлар:

⁹² Китоб ул-акйос вал-муғтарийн, 2-бет.

1. Китоб ул-уълум.
2. Китоб уд-дуоъот ва сидқиҳум ва аҳволиҳум.
3. Китоб ул-акйос вал-муғтарийн.
4. Китоб ул-фуруқ ва манъ ат-тародуф.
5. Китоб ус-салот ва мақосидиҳо.
6. Китоб таҳсийл назоир ал-Қуръон.

Б — Шарийъатга оид асарлар:

1. Илал уш-шарийъат ав ал-убудиййат.
2. Китоб ус-салот ва мақосидиҳо.
3. Китоб ул-ҳажж ва асрориҳу.

В — Тасаввуф ва одоб-ахлоққа оид асарлар:

1. Ал-Ақл вал ҳаво.
2. Манозил ул-ибод мин ал-ибодати.
3. Ҳақийқат ул-одамиййат ав ар-рийозат.
4. Адаб ун-нафс.

Г — Инсон табиати ёхуд олий ҳикмат ёхуд ботиний ашёлар ҳақида:

1. Китоб хатм ул-вилоят.
2. Китоб ул-аъзо ван нафс ёинки ғавр ул-умур.
3. Китоб урс ал-муваҳиддийн.

Иккинчи мажмуа:

Бу йўналишда муаллиф муҳаддислар йўлини тутган.

А — Шарийъат ва ал-адаб (урф-одатлар):

1. Китоб ул-манҳийот.
2. Китоб ул-ихтийотот.
3. Китоб ул-жумал ал-лозим маърифатиҳо.

Б — Баённомалар (ан-нусус):

1. Китоб азоб ал-қабр.
2. Ад-Дурр ул-макнун фи асылати мо кона ва мо йакуну.

В — Эътиқодга оид асарлар:

1. Китоб ут-тавҳийд.
2. Китоб ур-радд аълол муъаттила.

Учинчи мажмуа:

Сўфийлар ва муридлар учун ёзган асарлари:

1. Китоб одоб ул-мурийдийн.
2. Китоб ул-аъзои ван нафс ав ғавр ул-умур.
3. Тарих ул-машойих ав сайр ул-авлиё.

Тўртинчи мажмуа:

Ўз таълимотини яратишда суннатлардан фойдаланиб муҳаддислар услубини қўллаган асарлари:

1. Китоб Наводир ул-усул фи маърифат ахбор ар-Расул.
2. Китоб ул-амсол мин ал-Китоб вас Суннати.

Бешинчи мажмуа:

Ҳар хил муносабатлар туфайли ёзган асарлари:

1. Китоб ул-масоил ал-макнунна.
2. Масоил суъила анҳо ва зикри атвибатиҳо.
3. Жавоб Китоб Усмон ибн Саъийд минар Райй.
4. Баён ул-касби.

Ал-Ҳаким ат-Термизий илмий-маънавий меросини ўрганиш жараёнида алоҳида бир хусусият зоҳир бўладики, бу ҳам бўлса унинг асарларидаги маълумотларнинг хилма-хиллиги ва бойлиги, муаллиф маданий-маърифий салоҳиятининг кенг кўламлигидир. Ал-Ҳаким ат-Термизийга хос бўлган бу ажойиб хусусиятлар унга замондош олимлардан бирортасида ҳам бўлмай, ўша давр илм-фани ва маърифати тараққиётининг барча жиҳатларини ўзида мужассам қилган эди.

Уз даврининг улуғ алломаларидан бири даражасига етишган ал-Ҳаким ат-Термизий, табиийки, баъзи таниқли олим ва уламоларнинг хато ва камчиликларига нисбатан танқидий фикр-мулоҳазаларини билдиради. Жумладан, у Қуръони карим ва ҳадиси шарифнинг асл моҳиятидан келиб чиқиб чуқур мазмунли янгича талқинларни илгари суради. Одатда, ҳар қандай янгича фикр аксар ҳолларда дастлаб танқидга учрамай қолмагани каби ал-Ҳаким ат-Термизий ҳам бундан мустасно бўлмайди. Бу фикримизга баъзи мисоллар келтирайлик. Юқорида кўриб ўтганимиздек, ал-Ҳаким ат-Термизий ҳадисларга таяниб баъзи асарлар ҳам яратганди. Албатта, ўша даврда яшаб (айниқса IX асрда) фаолият кўрсатган кўплаб буюк муҳаддислар каби ал-Ҳаким ат-Термизий пайғамбар алайҳиссалом ҳадисларини тўплаб уларни муайян бир мавзуга солиб махсус асарлар яратмаган. Лекин муаллиф ўзининг баъзи асарларида мўмин-мусулмонлар учун ғоятда фойдали бўлган эътиқод, ибодат ва муомалотга, шунингдек, одоб-ахлоқ ва зоҳидликка оид туркум ҳадислар келтирганки, бу қимматли ҳикматлар сўнгра қатор муҳаддисларнинг асарларидан ҳам ўрин олган. Айни вақтда ал-Ҳаким ат-Термизий ҳадис ривоят қилувчи ровийларга нисбатан қўшимча талаблар ҳам қўйганлигини айтиш лозим. Агар буюк муҳаддис имом ал-Бухорий ҳазратлари ровийларга ростгўйлик, тақво ва омонат (ишончлик) каби шартларни қўйган бўлса, ал-Ҳаким ат-Термизий ровийлар албатта маъно ва таъвилни ҳам мукамал билишлари шарт деб ҳисоблайди.

Фикҳ (ислом қонуншунослиги) илмини билувчиларни эса ал-Ҳаким ат-Термизий ўзидан аввал ўтган алломалардан фарқли ўлароқ икки тоифага бўлади: бири — аҳком масалаларини чуқур эгаллаган қонуншунос мутахассис; иккинчиси эса фикҳ илмини мукамал эгаллаб фақиҳ бўлмоқ, унинг фикрича, қалб билан тушуниб етувчи ва идрок этишлик даражасига етган кишигина фақиҳ дейилади. Аксинча, инсон ҳақиқий фақиҳ даражасига етмаган ҳисобланади, дейди.

У намоз ва рўза аҳкомларига бағишланган баъзи эътиқодий масалаларнинг хато томонларини кўрсатиб ўз танқидий мулоҳазаларини ҳам билдиради. Муаллифнинг айнан шу масалаларга бағишланган «Асрор ус-солат» («Намоз сирлари»), «Асрор ус-савм» («Рўза сирлари») ва «Асрор ул-ҳажж» («Ҳаж сирлари») номли асарларида намоз, рўза ва ҳаж ибодатларининг инсонга фойдали бўлган ички, ҳақиқий моҳиятларини очиб беради⁹³.

Ақоид ва калом каби илмларга ал-Ҳаким ат-Термизий асарларида алоҳида эътибор берилган бўлса-да, биз уни йирик мутакаллимлар сафига ҳам қўша олмаймиз. Унинг қатор асарларида ислом файласуфлари (мутакаллимлар) билан бўлиб ўтган баҳсу мунозаралар ҳақида талай маълумотлар учратамиз. Аллома ўзининг ўткир илмий мулоҳазалари билан баъзи мутакаллимларнинг хато-камчиликларини очиб ташлаб, уларга нисбатан асосли, танқидий муносабатини билдирган. Ўзидан илгари ўтган тасаввуф олимларининг фаолияти ҳам ал-Ҳаким

⁹³ Бу ҳақда яна Шайх Абдуғани Абдуллонинг «Ал-Ҳаким ат-Термизий» номли мақоласига ҳам қаранг («Совет Шарқи мусулмонлари», 12—13-бетлар).

ат-Термизийнинг сергак назаридан четда қолмаган, албатта. У илгари сурган ғояларга кўра, энг яхши сифатлар — Қуръони карим оятлари ва ҳадиси шарифларни адолат билан шарҳлаш; фикҳ масалаларига ғоятда мақбул, мантикий нуқтаи назардан ёндошувчи кишилар — булар фақат мутасаввифлар деган хулосага келади. Айни вақтда аллома бундай вазиятларда эҳтиросларга берилмай, беғараз, холисона йўл билан ёндошиш орқали исломга беминнат хизмат қилиш мумкин дейди.

Шундай қилиб, ал-Ҳаким ат-Термизий ўзининг ҳам Қуръони карим маъносини талқин қилиш, ҳадисларни шарҳлаш ва фикҳий масалаларга амал қилишда тасаввуф йўлидан борганлигини таъкидлайди, тасаввуф йўли киши виждонига — қалбига ором берадиган ягона йўл деб изоҳлайди. Мана шу тарздаги таълимотларни яратган ал-Ҳаким ат-Термизий ҳазратлари IX— X асрнинг буюк диний олимларидан ва ислом дини таълимотларини илмий асосга таянган ҳолда янада чуқурроқ талқин қилувчи, шариатнинг беназир арбобларидан бири сифатида бутун муслмон оламида шўхрат қозонди. Мавриди келганда шуни ҳам айтиш керакки, ўзининг асосли, мурасасизлик билан дадил фикрларини айтгани сабабли буюк аллома тазйиқ ва азобларга ҳам дучор бўлди. Юқорида қайд этилганидек, бир қанча йиллар ўз она юртидан бадарға ҳам қилинган. Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг тасаввуф илмининг алломаси бўлиб етишишида унинг устозлари Абу Туроб ан-Нахшабий, Аҳмад ибн Ҳизравайх, Йаҳйя ал-Жалла каби буюк шайхлар билан қилган илмий-маърифий суҳбатлари муҳим аҳамиятга эга бўлди. Унинг Шом, Бағдод ва Мисрнинг мутасаввуф олимлари билан мулоқотлари ҳам ғоятда фойдали бўлиб, булар туфайли у Ўрта Осиё тасаввуф илмини ҳар томонлама бойитиб, уни янада юксак поғоналарга кўтарди. Ал-Ҳаким ат-Термизий ўша пайтда Шарқ мамлакатларида мавжуд бўлган турли тариқатларнинг фаолиятдан воқиф бўлган, албатта. У айниқса Нишопурдаги маломатийа тариқатидан кучли таъсирланди. Шу боис ушбу тариқат йўли кейинги асрларда Мовароуннаҳрдан етишиб чиққан Абдуҳолиқ ал-Ғиждувоний ва Баҳоуддин ан-Нақшбандий каби машҳур мутасаввуфлар фаолиятига ҳам ўз таъсирини кўрсатади.

Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг ал-Ҳаким лақаби билан аталиши масаласи олиму-уламоларни азалдан қизиқтириб келган ва бу масалада турли фикрлар ҳам билдирилган. «Ҳаким» сўзининг тарихига назар солсак, бу ибора Қуръонда ҳам, Тавротда (Ҳохом шаклида) ҳам учрайди. Ҳакимнинг луғавий маъноси доно, донишманд, ақл-идрокли, файласуф, шунингдек, табиб, доктор тушунчаларини англатади. Шу сабабли баъзи олимлар уни ҳатто моҳир табиб деб ҳам атаганлар. Ат-Термизий яшаган давр истилоҳларига таяниб баён қилсак, ҳикмат (ҳакимдан олинган) ибораси ҳақиқатга етишиш (арабча исобат ал-ҳаққ)ни англатиб, бунга илм ва ақл билан эришиш мумкин деб изоҳланган. Ҳаким киши шундай шахски, у мукамал ақл-идрок ва чуқур билим билан ҳар доим ҳақиқатга эришади. Ал-Ҳаким ат-Термизий ўзининг «Таҳсийл назоир ал-Қуръон» номли асарида: «Ҳаким илмининг ички, ботиний маъноларини тушунувчи киши» деган фикрни ҳам келтирган. Қуръони каримга «Мафотих ал-ғайб» номли ўн беш жилддан иборат улкан тафсир ёзган буюк ватандошимиз Фаҳриддин ар-Розий (у 1209 йилда вафот этган) ҳикматдан мурод ёки илм, ёки савоб, яъни тўғри ишни қилишдир, деб талқин қилган. Тасаввуф аҳли ҳам «ҳаким» сўзини шу мазмунда таъвил қилиб «ҳикмат» — илм (билим)дан юқорироқ даражада туради, «ҳаким» деб ҳар қандай илмни чуқурроқ ўзлаштирган кишига айтилади, чунки бу шарафли даражага узоқ машаққат ва риёзат орқали эришилади деб таъкидлайдилар. Доктор Усмон Исмоил Яҳёнинг фикрича, ат-Термизий «ҳаким» лақабига тасаввуфда инсон табиатини яхши ва чуқур тушуниб етгани учун эришди, деб ҳисоблайди (Муқаддима, 4-бет). Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг ўзи эса ҳақиқатга етишишликда илм ва ақлдан бошқа яна бир учинчи, илоҳий бир нарса — валийлик ҳам бор деган фикрни илгари суради. Ҳаким, унинг эътиқодича, валийнинг бир хилидир (арабча ал-ҳаким ҳува навъ мин ал-валий). Валий киши ҳақиқатга фақат чуқур илм ва катта ақл-идрок билан эмас, балки Оллоҳ таоло унга ато қилган бир илоҳий сир воситасида эришади, бинобарин, уни тугал ақл ва чуқур илм билан сийлаган ҳам Оллоҳнинг ўзидир. Гарчанд ал-Ҳаким ат-Термизийда «ҳаким» калимаси

«валий» калимаси билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ифода қилинса-да, «ҳаким» билан «валий» тушунчаси ўртасида муайян фарқ бор, албатта. Ал-Ҳаким ат-Термизий «ҳаким» мақомига эга шахсинг жамият ижтимоий ҳаётидаги ўрни ҳақида ёзиб, у миллатнинг диний соҳадаги файласуфи, муомалат масалаларидаги қозиси, намоз ва ибодатларида уларнинг имоми ҳамда уларни тинчлик, хотиржамлик, бахт-саодат ва фаровон турмушга бошловчи валийси бўлишлигини таъкидлайди.

Ал-Ҳаким ат-Термизий таълимотидаги муҳим масалалардан бири инсонда билиш (ал-маърифат) ҳақидаги фикрлардир. Билиш махсус тузумга (жиҳоз хос) эга бўлиб, у тўртта асосий қисмдан иборатдир, дейди. Улардан биринчиси идрок этиш орқали бўлиб, улар инсондан ташқи бўлган ҳиссиётлар — билим, тажриба ва малака, уларни тушуниб идрок этиб улардан ўз фаолиятида фойдалана билиш. Бу тизимнинг фаолиятида кўз, қулоқ, тил каби аъзолар билан бир қаторда ташқи маълумотларни қабул қилиш, бунда инсоннинг зеҳни, фаҳму фаросати, қувваи ҳофизаси катта роль ўйнайди. Яна бир хил воситалар борки, булар ҳаяжонланиш, ҳиссиёт, шуур билан боғлиқ ҳолатларда (машоъир) (жигар, талоқ, буйрак, шаҳват билан) намоён бўлади. Иккинчи тизим инсонда бор билим воситасида амалга оширилади. Учинчи тизим ахлоқ масалалари билан уйғунлашиб амалга ошади; бу сўнги иккаласи муштарак бўлса инсонда зийраклик, латофат, юксак салоҳият каби алоҳида фазилатлар юзага келади. Алломанинг ўзига хос бу фикрлари, шунингдек, инсоннинг билишида унинг руҳияти, ақли ва қалби қандай роль ўйнаши ҳақидаги қарашлари тасаввуф аҳлининг руҳонияти ва тафаккурига катта таъсир кўрсатди. Инсон эришиши қодир бўлган билим — тасаввуфий маърифат ёки ҳикмат («гносис») деб, уни инсон қалбида тажалли бўлган илоҳий бир нур билан тенглаштирди. Чунончи, шарийъатнинг турли масалаларини талқин қилиб, уни ҳаётга татбиқ қилишга қодир бўлган билим (илм)дан фарқли ўлароқ, маърифат (гносис) ўша нарсаларнинг яширинган (сирли) моҳиятини, охир-оқибатда унинг илоҳий моҳиятини англашга эришади. Агар илмга ўқиш, ўрганиш жараёнлари орқали эришилса, маърифатни эса Оллоҳ таоло ўзи суйган, танлаган бандаларигагина марҳамат қилади. Илмни ҳаётга татбиқ қилиш замони ва майдони (ҳудуди) бир қадар маҳдудий, чегараланган бўлса, маърифатнинг эса чеки-чегараси бўлмайди. Маърифат фақат руҳи ҳар қандай дунёвий, нафсоний мойилликлардан покиза бўлиб, бутун ниятию, фикри-зикри билан Оллоҳга таважжуҳ қилган инсонларгагина насиб этади. Мана шундай инсонлар тоифасига ал-Ҳаким ат-Термизий, энг аввало, суфий валийларни мансуб этади. Унинг фикрича, улар (валийлар) мана шу жиҳатлари — маърифатлари билан бошқа мўмин-мусулмонлардан ажралиб туради. Эҳтимолдан ҳоли эмаски, ал-Ҳаким ат-Термизий биринчилардан бўлиб назарий жиҳатдан авлиёлар ҳақидаги тасаввуфий қарашларни асослаб, амалда ҳуқуқий жиҳатдан уларни Оллоҳнинг элчилари (расул) ва пайғамбарлари (анбиё) даражасида тенглаштирган. Алломанинг пайғамбарлик ва валийлик хусусидаги, айниқса унинг тасаввуфда валийликнинг муҳим ўрни ҳақидаги қарашлари кейинчалик ислом оламида машҳур бўлган буюк файласуф Ибн ал-Арабий (1165—1240) томонидан янада ривожлантирилди. Ҳатто ушбу масалага бағишланган қатор асарларида Ибн ал-Арабий ал-Ҳаким ат-Термизий рисоаларидан бутун-бутун саҳифаларни сўзма-сўз кўчириб келтирган ҳоллари ҳам учрайди⁹⁴.

Умуман олганда, ал-Ҳаким ат-Термизийнинг билиш (маърифат) назариясига доир фикрлари муҳим аҳамиятга эга. Шу боис алломанинг айнан шу масала бўйича қарашларига бағишланган махсус асарлар, тадқиқотлар ҳам яратилган. Фикримизга мисол тариқасида араб олими Абдулмуҳсин ал-Ҳусайнийнинг «Ал-Ҳаким ат-Термизийда билиш масаласи» («Ал-Маърифит иънд ал-Ҳаким ат-Термизий») асарини кўрсатиш kifоя. Баъзи бир тадқиқотчиларнинг ёзишича, ал-Ҳаким ат-Термизий буддизм, насронийлик ва манихеизм динлари таълимотлари билан ҳам яхши таниш бўлган. Чунончи, унинг деярли барча асарларида мазкур динлар

⁹⁴ Бу ҳақда яна қаранг: Ислам. Энциклопедический словарь. Москва, Главная редакция восточной литературы, 1991, стр. 237—238.

таъсирини кузатиш мумкин. Буюк аллома ал-Ҳаким ат-Термизий ўз замонасининг диний илмларидан, дунёвий илмларидан ҳам ҳар томонлама чуқур билимга эга бўлган. Унинг мукамал илми ва беқиёс салоҳиятига қўпчилик алломалар юксак баҳо берганлар. Жумладан, буюк мутафаккирлар Абдураҳмон Жомий «Нафаҳот ул-унс» асарида, Алишер Навоий «Насоим ул-муҳаббат» асарида уни энг улуғ шайхлар қаторида зикр қилганлар ва мутасаввуфларнинг иккинчи бўғинига киритганлар. Хусусан, Алишер Навоий ҳазратлари ал-Ҳаким ат-Термизий тўғрисида қуйидаги маълумотларни келтирган: «Муҳаммад бин Али Ҳакими Термизий — иккинчи табақадиндур. Кунияти Абу Абдуллоҳдур. Машойихи кибордандур ва Абу Туроб Нахшабий ва Аҳмад Ҳизравайҳ ва Ибни Жалла била суҳбат тутубдур ва кўп ҳадиси бор ва зоҳир каромати ва тасонифи (ёзган асарлари) бор. Ул жумладин «Хатм ул-вилоя» китоби ва «Наҳаж» китоби, «Наводир ул-усул» ва бундан ўзга ҳам китоблари бор ва зоҳир улумида ҳам кутуби бор ва бир тафсир («Қуръон тафсири») ҳам ибтидо қилғондур. Аммо итмомиға (охирига) улар вафо қилмайдур...» Хожа Баҳоуддин ан-Нақшбандий ҳазратлари ҳам ал-Ҳаким ат-Термизий ҳақларида: «Азиз авлиёларнинг пешвоси Хожа Муҳаммад ибн Али ал-Ҳаким ат-Термизийнинг руҳонийётига таважжухим тушганда, ҳар сафар менга таъриф ва тавсифдан холи тасаввуф намоён бўлади», деб, унинг руҳоний оламидаги юксак мартаба ва мақомларини алоҳида лутф билан таъриф этган эканлар.